

3e Jaargang.

No. 4.

BULLETIN

UITGEGEVEN DOOR DEN

Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.

Beschermvrouw H. M. de Koningin.

Maart 1902.

Het Bulletin van den Ned. Oudh. Bond verschijnt op onbepaalde tijden, in nummers van één tot drie vel. Zes nummers vormen een deel.

De prijs per deel bedraagt *f* 2.50.

De leden van den Bond en de correspondenten ontvangen het Bulletin kosteloos.

Uitgever: JOHANNES MÜLLER, AMSTERDAM.

Stukken voor de redactie te zenden aan: E. W. MOES, van Eeghenlaan 17, Amsterdam, Mr. J. C. OVERVOORDE, Plantsoen 43, Leiden, of A. PIT, Keizersgracht 525, Amsterdam.

Officieele Mededeelingen.

Toegetreden als lid:
Het Historisch Gezelschap te 's Gravenhage.

Berichten over Nederlandsche Musea.

Rijksmuseum te Amsterdam.

Voor het Rijksmuseum is aangekocht eene 5 M. lange puibalk, die versierd is met snijwerk uit het begin der 16e eeuw. Op zeven plaatsen is de balk uitgeschulpt en in elke uitschulping zijn, of juist

gezegd, waren -- want eenige snijwerken gingen in den loop van tijden en omstandigheden verloren -- drie zwierige soldatenfiguurtjes gesneden.

Wij vestigen op dit stuk de aandacht, daar 16e-eeuwsche bouwfragmenten vrij zeldzaam zijn. -- In Amsterdam is nog slechts een enkel en dan nog zeer vertimmerd houten huis uit dien tijd aanwezig n.l. aan den Zeedijk, tegenover de St. Olofs-kapel. In de Kraaiengang -- ingaande op de Prins-Hendrikkade vlak bij de Zeedijk -- is nog een 16e-eeuwsche steenen gevel, het oudste woonhuis van de stad verscholen. Ook inwendig zijn nog zeer interessante details uit den oorspronkelijken bouwtijd aanwezig.

Bouwwereld, 8 Januari, no. 7.

De Textiele kunst in het Nederlandsch Museum.

(*Toelichting.*)

Sprekende over een kasuifel, door het Nederlandsch Museum onlangs aangekocht, zeide ik (in de vorige aflevering blz. 94): »het groen bewijst dat dit kasuifel heeft gediend op de dagen der Belijders.»

Men maakt mij opmerkzaam, dat, naar (*thans* algemeen) liturgisch gebruik, *wit* de kleur is voor de feesten der Belijders.

Inderdaad wil het zóó de rubriek (XVIII) van het Missale Romanum.

Toch had ik reden voor mijne bewering. De zaak is, dat het bedoelde kasuifel een klein patroon van groen op gelen grond vertoont. En mij stond voor den geest gelezen te hebben, dat oudstijds de *niet-Romeinsche* praktijk op Belijdersdagen geel of groen toeliet. Inmiddels heb ik de plaats teruggevonden en schrijf haar af. In de *Zeitschrift für Christliche Kunst*' (XIV, S. 185) gaf Joseph Braun S. J. -- op het gebied van liturgische kleeding een van *de* autoriteiten -- een studietje: »Zur Symbolik der liturgischen Farben'', waarin deze woorden: »An den Festen der Bekenner waren vielfach gelbe (grüne) Gewänder im Brauch weil man die hl. Bekenner weder als virgines noch als martyres behandeln wollte und darum einen color medius, wie Innocenz das Grün nennt, für das geeignete hielt. Ein Minoritenmissale der vatikanischen Bibliothek sieht in dem Gelb der Bekennerfeste ein signum eorum abstinentiae et afflictionis. Wenn man aber Grün an den Festen der Bekennerbischöfe und Gelb an denjenigen der übrigen Bekenner, beziehungsweise umgekehrt, brauchte, so geschah das wohl vorzüglich, um die einen von den andern zu unterscheiden, wie ein Ceremoniale der

Vatikana (Reg. 280) sagt: »ad distinguendum (confessores non pontifices) a confessoribus pontificibus.»

Intusschen blijkt deze opmerking van Braun toch niet zóó verstrekkend als ik mij haar voorstelde en het is dus voorzichtig mijn aangehaald zinnetje te wijzigen en te zeggen: »De kleur van dit kasuifel bewijst dat het gediend heeft op de dagen, welke aan geen mysterie of Heilige of boete gewijd zijn, of, misschien, op Belijdersdagen.»

J. K.

Rijksmuseum van Oudheden te Leiden.

De *N. R. Ct.* van 28 Februari 1902, II. A. bevat het volgend bericht van Dr. W. Pleyte:

Hoogst belangrijk zijn de mededeelingen, die ik ontvang van den heer Bijleveld, landbouw-consulent voor Goedereede en Overflakkee.

Bij omzettingen van grond in Ouddorp vond hij twee fraaie Frankische potten en twee kleine grovere Germaansche. Zijn deze voorwerpen op zich zelf al belangrijk, doordat er zoo weinig uit die streek voor den dag kwam, het belangrijkste daarbij is zeker wel het gedeelte van een maliënkolder.

Dit voorwerp bestaat uit een netwerk van fijne koperen ringetjes, dat waarschijnlijk met die zijde het lichaam dekte. Aan den buitenkant zijn deze ringetjes gedekt door kleine vierkante plaatjes, zeer fijn bewerkt, zoodat de heer Bijleveld ze loovertjes noemt. Deze schijnen verguld geweest te zijn.

Naar de overige voorwerpen te oordeelen, zou men moeten besluiten, dat deze maliënkolder uit den vroeg-Frankischen tijd, het Merovingische tijdperk, afkomstig was. Voor mij althans is het geheel nieuw en ik herinner mij niet iets dergelijks in andere musea gezien te hebben.

Mauritshuis.

Sedert de laatste opgave valt te vermelden, dat het door Dr. Corn. Hofstede de Groot in den loop van het vorige jaar in bruikleen gegeven winterlandschap, gemerkt *A. V. S. 1603* (zie Bulletin, 3de jaargang, blz. 13), door genoemden heer aan het Museum ten geschenke is gegeven.

Voorts gaf Dr. Bredius aan het Museum in bruikleen een schilderij door *Fan Steen*, voorstellende een dorpskermis, en een groot stilleven door *A. van Beijeren*, dat verleden jaar te Alkmaar

was tentoongesteld en reeds op blz. 130 van dezen jaargang besproken is.

W. MARTIN.

Mauritshuis.

Door Dr. Bredius is aan het Mauritshuis een groot stilleven, door *Abraham van Beyer* geschilderd, in bruikleen gegeven. Het is een bij de stilleven-schilders der zeventiende eeuw zeer gebruikelijke voorstelling: op een tafel rechts een schotel met vruchten, links een groote doos, waarop een wijnglas staat en waartegen een fluit rust. Deze compositie is vooral bij Corn. de Heem nog al eens bebezigd en is dan ook werkelijk smaakvol.

Van dezen eersten opzet uitgaande, heeft de schilder zijn schilderij verder gecomponeerd. Op den voorgrond links schilderde hij een glimmend gepoetst brandewijnschaaltje, een bord met een frischroode krab en een mes er op, verder in het midden een servet. Duidelijk is het te zien, hoe de meester telkens zijn compositie verbeterd heeft: eerst stond het brandewijnschaaltje op een andere plaats, hetgeen hem niet beviel, zoodat hij het verplaatste. Men kan echter thans nog zien, waar het schaalje eerst geschilderd is geweest. Ook het servet heeft van Beyer later vergroot.

Hoewel men dus bij nauwkeurig bekijken de bewijzen voor zich ziet van bedachtzaam en zorgvuldig werken, maakt het schilderij als geheel op den eersten aanblik juist den indruk van een werk uit één stuk, dadelijk raak op het paneel gezet. Het is zeer harmonieus van kleur. Overheerschend zijn de bruinige tonen: bruingroen de mooidoorschijnende achtergrond, bruinrood het tafelkleed, bruinig ook de schaduwpartijen overal. Daartegen als hoogste lichten helwitte reflexen op het zilveren hecht van het mes en het andere zilverwerk. En tusschen die uitersten het warme rood van de krab links en het zachte blauw van het lintje, dat over het servet ligt. In een woord, een stuk dat een bijzonder innemenden indruk maakt.

Het is links beneden gemerkt met het monogram A.V.B.

(*N. R. C. 26 Febr. 1902, II. B.*)

Dordrechts Museum.

Op voorstel van B. en W. besloot de Gemeenteraad van Dordrecht in zijn laatste zitting om een gedeelte van het voormalige Gesticht van krankzinnigen aldaar voor Museum in te richten, daar »Dordrechts Museum» in de Wijnstraat te klein wordt, vooral nu het belangrijk legaat Scheffer geplaatst moet worden. De kosten van inrichting bedragen f 25.000, waarvan de Gemeente f 10.000 betaalt.

Het Stedelijk Museum de Lakenhal te Leiden.

Bij de restauratie van de groep, behoorende to het geschenk van Mevr. Douairière E. van Beresteyn in het vorig Bulletin omschreven, is de handteekening van den schilder, H. van der Mey, teruggevonden.

Museum Boymans.

Aangekocht werd een groot portretstuk door Jan de Braij, geschilderd in 1661. Het zijn zeven meisjes, klein en groot, voorgesteld als de Prinses en gevolg, en 't kleinste, ongeveer tweejarig kind »als Mozes in 't biezen kistje." Daar de meisjes kennelijk zusters zijn, zouden zij, volgens traditie, de dochters van De Braij voorstellen, maar dit is niet zeer waarschijnlijk. Volgens de opgaven van Van der Willigen, heeft Jan de Braij drie vrouwen gehad, elk slechts een korten tijd. Maria van Hees, van 21 Oct. 1668 tot 4 Nov. 1669, Margareta de Mayer van 24 April 1672 tot 10 Mei 1673 en Victoria van der Wiele, 30 Jan. 1678 tot 30 April 1680. In elk geval kan dit in 1661 geschilderd stuk geen dochters van hemzelf voorstellen, daar hij eerst zeven jaren later trouwde. Het zijn dus kinderen uit een ander gezin. De schilderij behoorde aan den heer John Hassard, die het zond naar de Winter-Exhibition van de Royal Academy of Arts in Burlington House 1876. John Hassard stierf in 't begin van het vorig jaar en zijn nagelaten schilderijen, waaronder ook deze De Braij, werden bij Christu verkocht op 25 Maart 1901, van waar dit stuk kwam op de veiling bij Fred. Muller & Co. van 26 November, waar het aangekocht werd voor het Museum-Boymans voor *f* 2150,—.

Op dezelfde veiling werd voor *f* 290,— gekocht een fraai paneeltje met een rooker en een drinker, een der zeldzaam voorkomende interieurs van den Dordtschen schilder Hubert van Ravesteijn, uit de tweede helft der 17^e eeuw.

Mevrouw M. K. K. Verburg, weduwe van den heer L. J. Hussem, overleden te Aardenburg 23 October 11., legateerde aan het Museum een vrouwsportret, geschilderd door Jacob Gerritsz. Cuyper in 1639 en een mansportret, geschilderd door den nog onbe-

kenden monogrammist **MA** in 1630.

P. HAVERKORN VAN RIJSEWIJK.

De Oudheidkamer te Tiel.

TIEL is het jaar 1902 ingetreden met een *Oudheidkamer*, die gevestigd is in het huis de Appelenburg, eertijds een bezitting van het adellijk geslacht Van Beijnhem, dat te Ochten een gelijknamig kasteel bezat. Daar van het in 't grijze verleden als koopstad bloeiende Tiel niets over is dan een vage herinnering en eenige in de elfde eeuw geslagen munten, en er uit later tijd, uit de eenvoudige landstad, evenals elders, natuurlijk maar weinig tot ons kwam, mocht de vrees gewetigd heeten, dat er voor het inrichten van zulk een Kamer niet veel te vinden zou zijn. Dit is echter meegevallen. De Gemeente gaf, benevens een klein subsidie, wat ze aan historische voorwerpen had, waaronder fraaie met zilver beslagen bodestaven van 1631, een zilveren papegaai met ketting van 1604 van 't Zandwijnksch schuttersgild, een mooie koperen kroon, een paar eikenhouten tafels, eenig glaswerk en kleine voorwerpen, benevens de stukken van Chassé: den fraaiën gouden eeredegen, hem door zijn Tielsche stadgenooten in 1831 aangeboden, en door den generaal met zijn ridderorden bij zijn dood aan zijn geboortestad nagelaten. Neder-Betuwe gaf de amtsglazen, waar vroeger de leden van de ridderschap en nog maar kort geleden de leden van den dijkstoel uit dronken, en vele andere belangstellenden brachten wat ze hadden. Als overblijfsels van de talrijke kasteelen in deze streek, zien wij b. v. de geslachtswapens in hardsteen, eenmaal boven voorpoort of hoofd deur prijkend, van Aerssen Beijeren van Voshol, afkomstig van het huis Meteren, de Cocq van Opijnen, afkomstig van het hof van Arkel te Tiel, van Brakell en de Lyere, van 1651, afkomstig van het huis Kermestein te Lienden. Van deze geslachtswapens kunnen er hier en daar nog vele, als stoepzerken bijvoorbeeld, met het wapen naar onder gekeerd, aanwezig zijn.

De eigenaar van het kasteel Zoelen gaf een bijna gave doopvont, en van twee andere groote fragmenten, en in dit eigenaardige feit, dat op één kasteel drie doopvonten aanwezig zijn, vinden wij een bevestiging van de overlevering, dat Dirk Vijgh, ambtman in Neder-Betuwe en richter van Tiel, in 1576 een aantal dorpen in zijn omgeving te gelijk overhaalde, of *noopte* misschien, om zich bij de Hervorming aan te sluiten. Waarschijnlijk zijn de doopvonten en andere stukken uit den Roomschen tijd toen stukgeslagen en als bewijs van goede meening naar het huis van den Ambtman te Zoelen gebracht, die bovendien nog meer kerkelijke eigendommen ontvangen kan hebben.

Onder hen aan wie de Tielsche Oudheidkamer in de eerste plaats verplichting heeft, moet genoemd worden »the village blacksmith" uit Aalst, gemeente Lienden, de heer G. J. Brenkman, die

reeds meerdere Museums bedacht heeft, en hier vooral een aantal Romeinsche oudheden inzond, die nabij zijn woonplaats te Kesteren (*Castra*) nog vrij veel voorkomen en door hem getrouw verzameld worden. Zoo gaf hij ongeveer 160 verschillende Romeinsche munten in den omtrek zijner woonstede gevonden en te zamen gegaard — en hij *blijft* diligent.

Stedelijk Museum te Utrecht.

Men verzoekt ons mede te deelen dat onder de in het vorig nummer vermelde aanwinsten de canapée L. XVI en de gothieke archiefkast door de kerkvoogden der Domkerk niet in *eigendom* maar in *bruikleen* aan het museum zijn afgestaan.

Verslagen van Vereenigingen.

Verslag van de Commissie van Bestuur van het Provinciaal Museum van Oudheden en Geschiedkundige Voorwerpen in Drenthe over 1901.

Het Museum kon nog niet weer voor het publiek opengesteld worden. Onderwijl blijft de Commissie haar aandacht wijden aan de oudheden in de provincie, die minder voor tentoonstelling geschikt zijn. Zoo werden stappen gedaan om een tot bergplaats van mest ingerichte vergaderplaats in het Norgerholt, wederom in haar vroegeren toestand te herstellen. Een brug, liggende te Smilde onder het veen, die afwijking vertoont met de bekende Valtherbrug, zal in den loop van dit jaar onderzocht worden.

Behalve twaalf beitels en één lansspits uit den ouderen tijd, werden nog eenige voorwerpen uit latere eeuwen verworven.

Drie en zeventigste Verslag van de handelingen en den toestand van het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid-, en Taalkunde te Leeuwarden, over 1900—1901.

In de rangschikking der voorwerpen van het Friesch Museum konden wederom verschillende verbeteringen aangebracht worden, waardoor o. a. de belangrijke afdeeling kerkelijke oudheden van vóór de Hervorming beter tot haar recht kwam, ook doordat deze van eenige onbelangrijke zaken en doubletten gezuiverd werd.

De aanwinsten in het afgeloopen jaar betroffen, door het steeds voortgezet onderzoek van terpen, voornamelijk de oudste afdeeling van het Museum. Bij de beschrijving van menig voorwerp had de conservator wederom gelegenheid een toelichting te schrijven, die de lijsten van aanwinsten in dit Verslag steeds tot wetenschappelijke hulpbronnen van groote waarde maakt.

Van de nieuwere voorwerpen verdienen zeker een afzonderlijke vermelding een versierde gouden vingerring uit de 12de of 13de eeuw, een zilveren rinkelbel uit het einde der 16de- en vooral een verguld zilveren beker uit het begin der 17de eeuw, die door wijlen Jhr. Mr. F. J. J. van Eysinga aan het Museum geschonken is, en die men kan bewonderen in het in dit nummer besproken plaatwerk »Antiek Nederlandsch Goud- en Zilverwerk».

Nog wordt melding gemaakt van een kistje met archivalia, dat verwaald was onder het fonds der uitgaven van het Genootschap, en dat na gesorteerd te zijn, thans zes groote doozen vult met stukken, bijna alle van staatsrechtelijken aard. Wij meenen dat deze stukken zich ook thans nog op een dwaalweg bevinden en eerst thuisgekomen zullen zijn, wanneer zij *uit* het museum *in* het Provinciaal Archief hun intrede hebben gedaan.

Oude Monumenten.

Iets over Goes en zijne Hoofdkerk.

Reeds geruimen tijd bekwam ons de lust eenige bijzonderheden omtrent de stad Goes en hare hoofdkerk het licht te doen zien, verschillende omstandigheden echter hebben ons belet dit voornemen ten uitvoer te brengen.

Toen wij in het pas verlopen jaar in de gelegenheid waren, nader met deze laatste kennis te maken, kwam ons ter plaatse eene circulaire onder oogen, waaruit bleek, dat zich eene Commissie gevormd had met het doel de groote of St. Maria-Magdalenakerk te Goes te restaureeren; thans, nu men pogingen in het werk stelt, om het schoonste kerkelijke bouwwerk onder Zeelands monumenten in zijn ouden luister te herstellen, een kunstwerk, dat voor vele monumenten in ons vaderland niet behoeft onder te doen, thans achten wij het oogenblik gekomen, waarop eene beschrijving dier kerk de meeste belangstelling zal wekken en bij den kunstlievenden lezer de begeerte zal doen ontstaan, met dit artistieke gebouw der middeleeuwen van meer nabij kennis te maken.

Bij het raadplegen der verschillende bronnen kregen wij de overtuiging, dat van de kerk nog veel valt mede te deelen, dat nog niet of niet voldoende bekend is; op architectonisch gebied is de oogst zelfs heel schraal, daar bij de kroniekschrijvers in deze materie zoo goed als niets gevonden wordt en alle bestaande gegevens bovendien in de verschillende werken te veel verspreid zijn.

Wij hebben ons ten doel gesteld, de bestaande historische bijzonderheden met het resultaat onzer onderzoekingen en studie tot een geheel te verwerken; mocht onze arbeid de goedkeuring wegdragen van den lezer van dit Bulletin, dan zullen wij ruimschoots voor onze moeite beloond zijn, overtuigd, dat wij niet alleen meer licht hebben doen schijnen op de geschiedenis van den bouw en van den toestand der kerk, maar tevens aan hem, wien de geschiedenis der Hollandsche architectuur ter harte gaat, met deze pennevrucht geen ondienst bewezen hebben.

Zeelands monumenten zijn talrijk.

Kunnen Sluis, Veere, Tholen, Brouwershaven en Middelburg bogen op hunne raadhuizen, eerstgenoemde plaats trotsch op het oudste, laatstgenoemde fier op het schoonste, kan Zierikzee roemen op zijnen kerktoren, Aardenburg, Tholen, Brouwershaven, Hulst en Goes daarentegen kunnen pralen met hunne kerkgebouwen, waarvan het schip en het transept der Aardenburgsche kerk als het oudste, de groote kerk te Goes als de schoonste en fijnst gedetailleerde bekend staat.

Smallegange zegt immers reeds in zijne Cronijk van Zeeland op pag. 537 dat *»diergelijke Kerk nochte van grootte, nochte van »doorluchtigheid in Zeeland nauwelijks te sien is.»*

Doch laten wij alvorens over te gaan tot de geschiedenis der kerk, eenige regelen wijden aan het eiland Zuid-Beveland in het algemeen en de stad Goes, waarin ons bedehuis gelegen is, meer in het bijzonder.

Goes is de eenige nog overgebleven stad in Zuid-Beveland; de andere heette Reimers- of Rommerswale.

In 1530 werd het gedeelte bewesten Ierseke, het gedeelte dus waarin Goes ligt, door een grooten vloed *»geinundeert»* doch weder *»gerecouvereert»*, maar Zuid-Beveland ten oosten van Ierseke, waarin de stad Reimerswale lag, is met vele dorpen *»geinundeert»* gebleven en bestaat derhalve niet meer.

Smallegange geeft een verhaal weer, geschreven door een inwoner van Reimerswale, waarin deze vrij uitvoerig de overstroming van 14 Januari en 15 Februari 1551 mededeelt en verder het breken en omvallen van de *huijsen, zoutketen, poorten, stadthuijs en de Godts-huijsen* beschrijft in den storm van 11—12 Januari 1557. Daarbij maakt hij nog melding van den grooten brand, die anno 1558 zoo-

danig gewoed heeft, dat *bijnaest het vierde part van de Zoutketen en Zouthuijsen met al t gene datter inne was, is verbrant.*

Op 15 Februari 1561 werd Reimerswale wederom door water- vlooden geteisterd, zoodat de meeste nieuw gemaakte waterkeerin- gen verloren gingen.

De stad is derhalve binnen het tijdsverloop van 12 jaren zes malen door overstromingen en éénmaal door brand vernield en verwoest.

In 1564 zond zij een request aan de Hoogmogende Staten, waarop die van Reimerswale »*nihil*» kregen, »*dat zij haerzelve ouden helpen, alsoo zij best konden.*»

Sedert 1574 is de stad Reimerswale geheel ontmanteld, daar zij ter nauwernood den omvang van een tamelijk dorp had over- gehouden.

In 1631 had zij evenwel nog een baljuw en burgemeester, doch in 1634 werd op last van de Hoogmogende Staten van Zeeland, »*naer aenslag van biljetten, het sterfhuys, ende verkoopinge van straet- »steenen, ende anders, ende, om met een woort alles te seggen, de »uitvaert is gehouden. Van den geheelen boel van dese eertijds soo »bloeyende stad wierden suiver gemaekt, tnegentig ponden grooten »vlaems, ende drie schellingen; welke onder de crediteuren, bij prefe- »rentie, zijn verdeelt geworden. Soo dat ook dese stad insolvent is »gestorven.*»

De overgebleven stad Goes ontleent volgens Boxhorn haar naam aan eene schor, waarop zich eertijds vele ganzen nederzetten.

Smallegange is van meening, dat, aangezien Goes in de Oud- Deensche en -Nederduitsche taal een gansch welige, vruchtbare aarde beteekent, deze stad, in een zoodanige landouwe gelegen, haar naam daaraan ook ontleend heeft.

Anderen brengen in herinnering, dat in de achtste eeuw in het toen nog weinig bevolkte Zuid-Beveland een rivier stroomde, die de »*Gosaha*» geheeten werd. Aan dien stroom was eene Villa of nederzetting gebouwd. Stond de benaming *Gosaha* in verband met het oude »*Gös*» (stroom), dan laat het zich te eerder verklaren, dat men al vroeg schrijven kon »*ter Gosse*», zooals enkele malen voorkomt. Deze bijvoeging van het woordje »*ter*» versterkt ons in de meening, die wij gaarne voor eene betere laten varen, maar thans voor ons het meest aannemelijk is, dat de naam *Goes*, voor- heen meestal »*ter Goes*», afgeleid moet worden van »*ter Gosaha*» en derhalve beteekent »gelegen aan de rivier de *Gosaha*».

In 1300 was Goes reeds een dorp, in het bezit van een ver- sterkt slot aan welks zuid-oostzijde later de St. Maria-Magdalenakerk gebouwd werd.

Omstreeks het jaar 1350, onder de regeering van Willem van

Beieren, dien men wel den dollen Graaf noemt, verkreeg Goes vele heerlijke rechten en privilegiën en werd van lieverlede meer en meer betimmerd.

De kroniekschrijver Johan Reijgersberg voegt hieraan nog toe, dat het met wallen, poorten en vesten omsloten werd, doch Smallegange noemt dit »*onwaerachtig*», daar dit eerst onder Vrouwe Jacoba is geschied.

In 1406 nog een dorp genoemd, verkreeg Goes spoedig daarna stadsrechten, doch was toen nog niet door wallen ingesloten.

In 1417 verkrijgt Goes van Jacoba van Beieren eene vrije jaarmarkt, die aanving »*op den achtsten dagh van onser Liever Vrouwen Assumptie en die acht dagen duurt.*» Deze markt, waar voornamelijk *bondwerk, gesodene, geveerde en gemengde laekenen* werden aangevoerd en verhandeld, was weldra een der drukst bezochte.

In hetzelfde jaar vergunt Vrouwe Jacoba van Beieren »*dien van der Goes tot noch toe open liggende om voortaan alle aangemak voor te komen hare stad te mogen vesten.*»

Smallegange neemt deze oorkonde in zijn werk op en voegt er aan toe, dat dit privilege werd »*gegeven in den Hage upten een en twintichsten dach in November, int jaer ons Heeren, duijsent vier hondert ende seventhien. Ende had een roodt zegel nythangende in dubbelen steerte.*»

In 1417 werd Goes dus met wallen en vesten omgeven. Afgaande op de pracht en grootte der kerk, die destijds in aanbouw was, komen wij tot de gevolgtrekking, dat de plaats niet onbeduidend moet geweest zijn. Immers, ware de stad niet zeer welvarend, of had zij geene schoone toekomst voor zich, men zou nooit den bouw eener zoo groote en fraaie kerk hebben aangedurfd.

Na deze inleiding omtrent den oorsprong, het ontstaan en de ontwikkeling der stad, kunnen wij overgaan tot ons hoofddoel, nl. de beschrijving en geschiedenis van de St. Maria-Magdalenakerk van Goes, nog heden ten dage het onovertroffen monument van stad en provincie; de lezer zal zich echter menigmaal met gissingen moeten tevreden stellen, daar de kroniekschrijvers onze weetgierigheid maar al te dikwijls teleurstellen.

Zoo zegt Piccardt daaromtrent (Bijzonderheden uit de geschiedenis der stad Goes, 1865), dat het hem bevreemdt, dat Smallegange, een Goessenaar van geboorte, zoo karig is met zijne mededeelingen omtrent de geschiedenis zijner geboortestad.

Moge men dit ook al toeschrijven aan zijne onpartijdigheid, de stad, aan welke hij zoo groote verplichtingen had, die hem voor zijn werk zoo rijkelijk beloonde, mocht wel op eene meer uitvoerige beschrijving aanspraak maken. Smallegange, het gedoctorceerd regee-

ringslid ¹⁾, nam de taak op zich, om het werk zijner voorgangers aan te vullen en te verbeteren. Meer dan wie ook had hij toegang tot de verzameling der oorkonden, toen nog in grooten getale op het raadhuis aanwezig. En wat gaf hij? Bijna niets meer dan zijne voorgangers: de herhaling van het bekende, het afschrift van enkele keuren en niet veel meer. Inderdaad, onze stad wisselde weinig belangrijks in voor de groote opoffering, die zij zich getrooste. Het stedelijk bestuur had ingeteekend voor 21 exemplaren, waarschijnlijk voor ieder der bestuurders één. De uitgever gewis verheugde zich over deze vrijgevigheid, die met het oog op den omvang en de kostbaarheid van het werk bijna verkwistend kon genoemd worden, maar de arme stad trok aan het kortste einde; haar schatkist betaalde, de exemplaren gingen in bijzondere bibliotheken over, en (het mag hier niet verzwegen worden) indien onlangs een der tegenwoordige bestuurders geen exemplaar ten geschenke had gegeven, dan ware in onze Gemeente-bibliotheek de plaats, voor deze kroniek bestemd, ledig gebleven. Dit had toch heusch de goede magistraat van het jaar 1679 niet bedoeld. Maar hij kon ook niet voorzien, dat staatkundige beroeringen in later tijden invloed zouden hebben op den inhoud van het archief. Hoe hoog de ingenomenheid van het bestuur met den arbeid van deszelfs medelid was, kan genoegzaam hieruit blijken, dat het even beleefd als dankbaar den schrijver eene som van honderd gulden toeleigde, om daarvoor een vat echten Italiaanschen Malvesij te koopen.

In eene nalezing in hetzelfde werk zegt Piccardt, dat dient opgemerkt te worden, dat Smallegange een tweede deel bewerkt heeft, waarin vermoedelijk meer bijzonderheden voorkwamen.

Volgens »de la Rue» is deze studie door onachtzaamheid na des schrijvers dood te loor gegaan, ofschoon het werk reeds grootendeels voltooid was.

Smallegange geeft dan ook zoo weinig belangrijks omtrent de kerk, dat wij zijne kronijk gerust van onze schrijftafel kunnen verwijderen en ons bepalen moeten tot de schaarsche mededeelingen der weinige andere schrijvers.

Het is onmogelijk met eenige zekerheid den tijd der stichting vast te stellen, daar reeds in de 14^e eeuw het oostelijke deel der

1) In de »Nehalennia», jaarboekje voor Zeeuwsche geschiedenis en letteren, Middelburg 1849 vinden wij op bladz. 37 van de hand van Mr. S. de Wind het volgende:

Smallegange werd geboren te Goes, zoo het mij voorkomt tusschen de jaren 1620 en 1625, ging in 1638 naar de Hoogeschool te Utrecht en in 1647 was hij nog daar.

Hij schijnt nooit tot eenige openbare betrekking bevorderd te zijn, zelfs is er geen spoor dat hij immer de praktijk als advocaat heeft uitgeoefend. Misschien was hij niet eens als zoodanig gepromoveerd, want het verdient opmerking, dat hij zijn vader noemt »doctor in de beide regten en zich zelve eenvoudig betitelt »rechtsgeleerde».

kerk aanwezig was. Vooropstellend de immer trage ontwikkeling eener stad en de langzame vermeerdering harer hulpbronnen, lettend op de vele rampen en moeilijkheden, waarmede Goes te worstelen heeft gehad, ligt het voor de hand, dat zulk een kolossaal gebouw niet op eens kon worden gesticht. Men schijnt echter van stonde af aan het plan te hebben gehad, om het op de tegenwoordige schaal in te richten, en langzamerhand met de voltooiing te zijn voortgegaan. Bij hare stichting was de kerk aan de H. Maria-Magdalena toegewijd en werd van tijd tot tijd met eenige voorrechten begiftigd. Reeds den 22^{en} Juli 1407 schonk Hertog Albrecht eenige privileges aan de Lieve Vrouwe Kapel in deze stad, welke voorheen de stadsbierdragers bezeten hadden.

Den 23^{en} Juli 1410 beloofde Jacobus Ridder, Bisschop van Hebron, in zijn hoedanigheid van Vicaris van den Utrechtschen Bisschop, groote aflaten aan degenen, die deze kerk op zekere tijden zouden bezoeken en aan haar iets legateeren. En het wordt ons duidelijk, dat ook hierdoor de voltooiing ten zeerste bevorderd werd, daar den 18^{en} Juli 1423 de kerk plechtig door den Vicaris ingewijd werd.

Piccardt schrijft verder, dat er toen aan het westelijk einde een toren moet gestaan hebben, waarvan echter nergens eenigerlei afbeelding gevonden wordt. Het gebouw was aan dat gedeelte wel niet zoo groot als thans, maar toch zeker meer dan groot genoeg voor den omvang der gemeente. Uit zijne nalezing komen wij te weten, dat Bisschop Mathias op den 8sten Juni 1423 den toren met het achterste gedeelte der kerk aan den Almachtigen God, de Godbarende Maria en aan de H. Maria-Magdalena heeft toegewijd, waaruit hij concludeert, dat het achterste gedeelte van dit gebouw, d. i. het westelijke deel, benevens de toren, die er toenmaals aanwezig was, het laatst is gebouwd, met te meer grond, omdat dit deel steeds de nieuwe kerk heeft geheeten, in tegenstelling met het vroeger gebouwde oostelijk gedeelte, dat steeds als de oude kerk bekend heeft gestaan.

E. B. Swalve (De Goesche kerk, Bladz. 36—61 — Zeeuwsche Volksalmanak van 1844) geeft ongeveer eene gelijke lezing, stelt met van der Aa den datum der inwijding op 18 Juni 1423 in tegenstelling met Piccardt, die 18 Juli of 8 Juni 1423 vermeldt.

Beide schrijvers stemmen overeen, dat de kerk werd toegewijd aan den Almachtigen God, de Godbarende moeder Maria en aan de H. Maria-Magdalena, terwijl Piccardt van meening is, dat slechts het achterste gedeelte der kerk aan deze drie personen werd toegewijd.

Dit laatste komt ons echter twijfelachtig voor; immers kerken werden meermalen aan twee of meer Heiligen tegelijk toegewijd,

iedere Heilige verkreeg dan doorgaans zijn eigen hoofdkapel, doch nimmer hoorden wij gewagen van een gedeelte eener kerk, dat aan een Heilige werd opgedragen.

Bij de beschrijving van het plan komen wij hierop terug en zullen dan trachten dit nader aan te toonen.

De bouwtrant der kerk is die van het begin der 15^e eeuw, het schip daarentegen, alhoewel van 1619—1621 dagteekenend, vertoont de bouwvormen van het einde der 15^e of begin der 16^e eeuw.

Met hoe weinig nauwgezetheid sommige schrijvers menigmaal te werk gaan, toont ons o. a. de schrijver van den »Tegenwoordigen Staat van Zeeland», die meldt, dat met den aanbouw der kerk in het laatst der 15^e eeuw een aanvang werd gemaakt, terwijl zij kort na 1505 voltooid was. Eene daarbij geplaatste noot luidt nog wel »Oud Notulenboek met 1449 beginnende».

Wij stellen ons de stichting en den bouw der kerk volgender wijze voor :

Op het eind der 14^e eeuw werd besloten eene groote kerk te bouwen; daar de steden, vooral destijds, op elkander najverig waren en onderling om den voorrang streden, moest deze kerk van dien aard zijn, dat zij al hare zusterkerken in pracht en grootte zou overvleugelen. De plaats werd aangeduid, reeds was men tot overeenstemming gekomen aan wie de kerk zou worden toegewijd. Zooals echter meermalen bij belangrijke bouwwerken plaats vindt, is het voor den bouw benoodigde kapitaal niet geheel aanwezig geweest, of bestonden er andere oorzaken, die den bouwmeester dwongen, het werk bij gedeelten te voltooien.

Regel is, dat met het koor het eerst wordt aangevangen, omdat in dat gedeelte dan reeds de diensten kunnen verricht worden, onderwijl met den verderen bouw wordt voortgegaan.

Nog heden ten dage komt het vaak voor, dat op deze wijze kerken tot stand komen; denken wij slechts aan de H. Willebrorduskerk aan den Amstel en aan de Vondelskerk, beiden te Amsterdam, welke ook in gedeelten, met het koor aanvangende, gebouwd zijn; herinneren wij ons slechts het koor der nieuwe R. K. Kathedraal te Haarlem, hetwelk nog steeds op zijne verdere aangrenzende deelen wacht.

Zooals wij boven zeiden, werd dus het koor der Goessche Kerk het eerst aangevangen, hetgeen blijkt uit ons résumé der verschillende schrijvers.

Bovendien is dit in werkelijkheid zeer duidelijk waar te nemen bij een aandachtige beschouwing van den koor- en den transeptmuur ter plaatse, waar deze bijeenkomen.

Immers, waren koor en transept tegelijk gebouwd, dan zouden de steenvoegen waterpas ineenloopen; nu echter het tegenoverge-

stelde hier het geval is, is dit voor den vakman een duidelijk bewijs, dat beide deelen op afzonderlijke tijdstippen gebouwd zijn.

Na de voltooiing van het koor werd de westzijde tijdelijk door eenen muur afgesloten, juist ter plaatse, waar de tegenwoordige muur de wandelkerk en preekkerk van elkander scheidt; hierover later nog eenige bijzonderheden.

In het koor kon toen dus reeds dienst gedaan worden, terwijl de toegang door eene tijdelijke opening geschiedde.

In het begin der 15^e eeuw was het koor derhalve voltooid en kon met den bouw der transepten een begin gemaakt worden. Dit verklaart ons het feit, dat in 1407 reeds eenige voorrechten konden verleend worden aan de Lieve Vrouwe Kapel in de Goessche kerk, niettegenstaande deze laatste nog niet geheel voltooid was. Als derde en laatste gedeelte kwam het schip en de toren aan de beurt.

Wij spreken hier natuurlijk van het oorspronkelijke schip, dat door het vuur is vernield, daar wij boven reeds zeiden, dat dit van 1619—1621 dagteekent; bovendien wordt dit duidelijk, omdat wij spreken van een schip met eenen toren, wijl deze aan het tegenwoordige schip ontbreekt.

Hoe dit schip met dien toren er hebben uitgezien is ook ons onbekend, daar geen enkele teekening van vóór den brand, noch eenige gegevens in de archieven ons licht hieromtrent verschaffen. 1).

Wij weten echter, dat het schip vijf beuken heeft gehad met aan de noord- en zuidzijde eene rij kapellen.

De juiste breedte kan worden afgeleid, daar aan de westzijde der transepten de sporen der zijbeukmuren nog zichtbaar zijn. De lengte van het oorspronkelijke schip is niet te bepalen, doch dit moet belangrijk grooter geweest zijn dan het tegenwoordige, en minstens even fraai, wat ook Smallegange in zijne Kroniek moge beweren.

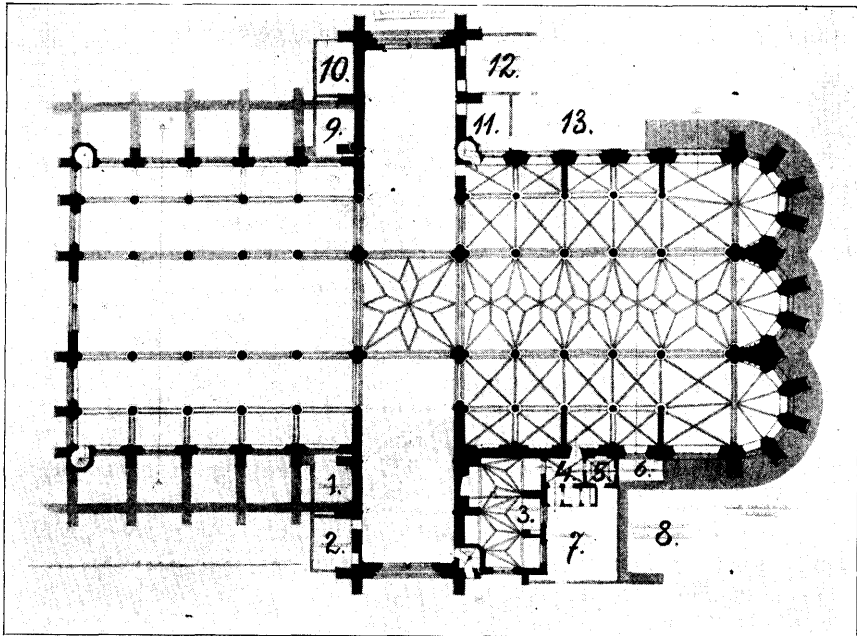
Hij schrijft n.l.: *»Is ook versien met een groote Kerke, dewelke »in den jare 1618 afgebrand, en in den jare 1621 geheel wederom »tot groote kosten der inwoonderen (als hebbende gekost een of twee »en twintigduisent ponden Vlaems) uit der gemeenter burse veel grooter »en heerlijker opgebouwet is.»*

Bij E. B. Swalve vinden wij de laatste woorden van Smallegange, n.l. dat zij veel grooter en heerlijker herbouwd is, terug; ook

1) In de verzameling »Zelandia Illustrata» van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Middelburg zijn eenige plattegronden der Stad Goes van vóór 1618. Mogelijk is op een dezer plannen de kerk zoodanig aangegeven, dat daarop het aantal travées van het verbrande gedeelte en de stand van den toren is na te gaan. In dit geval zou met behulp der bestaande opmetingen de totale lengte der kerk, vóór den brand, zijn te bepalen.

Piccardt is de meening toegedaan, dat het primitieve westelijk gedeelte niet zoo groot was als het huidige.

Doch bij nadere beschouwing constateeren wij, dat Smallegange van overdrijving niet valt vrij te pleiten, daar hij het doet voorkomen, alsof de gansche kerk verbrandde; het ligt voor de hand, dat beide schrijvers, afgaande op deze laatste zinsnede van bovenstaand citaat, in de veronderstelling verkeerden, dat het primitieve

Plattegrond.

1—2. Aanbouw van 1633.	8. Belendende gebouwen.
3. Consistoriekamer.	9—10. Aanbouw van 1633.
4. Portaal.	11. Portaal.
5. Stovenhuis.	12. Catechiseerkamer.
6—7. Open plaats.	13. Open plaats.
14—15. Oorspronkelijke muren (thans verdwenen).	

schip kleinere afmetingen moet gehad hebben dan het tegenwoerdige, hetgeen totaal onaannemelijk is.

Laten wij thans aanvangen met een meer minutieuse beschrijving der kerk.

Zij ligt georiënteerd, heeft in grondplan den kruisvorm, en bestaat uit een 60 M. lang middelschip en een in het midden daarop staand noorder- en zuidertransept van 48 M. lengte. De

breedte van het middelschip is 8,50 M., die van het transept 8,20 M. Het ten westen van het transept gelegen middelschip is inwendig 25 M. lang, bestaat uit 5 travées en heeft aan weerszijden twee zijbeuken; die aan het middelschip grenzen zijn 4,50 M., de buitenste 2,80 M. breed.

Dit gedeelte (dateerend van 1619—1621) is dus vijfbeukig; de volle binnenwerksche breedte bedraagt 25,75. Zooals wij reeds hebben betoogd, was dit deel der kerk eertijds uitgevoerd op eene grootere breedte, n.l. 36,50 M. Het heeft toen 5 beuken geteld met aan de noord- en zuidzijde eene rij kapellen.

Elke kapel was 3,30 M. breed bij 4,60 M. lang.

Het 48 M. lange noorder- en zuidertransept scheidt het koor van het schip.

Het koor heeft eene gelijke indeeling wat hoofd- en zijbeuken aangaat als het schip; het heeft 5 travées, doch de vijfde bij de koorafsluiting is breeder dan de overige en meet 6,25 M., tegen 4,25 M. der andere travées.

De buitenste zijbeuk kan niet als zoodanig beschouwd worden, daar deze om de twee travées door een muur wordt afgesloten, waardoor gelegenheid tot het plaatsen van een altaar werd verkregen.

Was op elke afscheiding der travées een muur in den zijbeuk aangebracht, dan had men kapellen verkregen, zooals men die aantreft in de hoofdkerken te Zutphen, Harderwijk, Hulst e. a.; nu deze echter om de twee travées voorkomt, hebben deze ruimten of kapellen, al naar men ze noemen wil, dezelfde breedte doch de dubbele lengte. Zij zijn nu 2,60 M. breed bij eene lengte van 8,10--8,60 M., en worden door twee kruisgewelven en een haar scheidenden graatboog gedekt.

Het aanbrengen van kapellen in deze beduidende kerk is zeer begrijpelijk, daar de stad welvarend was, en vele gilden telde, die ieder in de parochiekerk hunner woonplaats hun eigen kapellen en altaren bezaten, toegewijd aan hun patroonheilige.

De afsluiting van het 24 M. lange en 26 M. breede koor geschiedt op eene eigenaardige, in ons vaderland niet meer en in het buitenland hoogst zelden voorkomende wijze.

Om dit aan te toonen vergunne men ons eene korte afwijking van onze beschrijving.

Wij vinden w. i. w. in Nederland en ook in het buitenland meerdere kerken met gelijke koorindeeling, n. l. hoofdbeuk, zijbeuken en kapellen zooals in de kerk te Goes, doch overal, waar wij deze indeeling aantreffen, bijv. aan de St. Janskerk te 's-Hertogenbosch, de Domkerk te Utrecht, de St. Walburgskerk te Zutphen, de Bovenkerk te Kampen, de Stevenskerk te Nijmegen, de O. L.

Vrouwekerk te Dordrecht, de kerken te Oorschot, Brouwershaven, Hulst, Harderwijk, en slaat men het werk »Geschichte der Architectur von Dr. Wilhelm Lübke» open, dan vindt men deze grondplanvormen bij tientallen, overal dan, waar wij deze indeeling vinden, wordt de koorafsluiting op de volgende wijze tot stand gebracht.

Het middelschip wordt door een halven veelhoek afgesloten, de zijbeuk loopt om dien halven veelhoek rond, omsluit hem, vormt een kooromgang, meestal met een gelijk aantal hoeken, dikwijls ook met meerdere. Op de buitenwanden van den kooromgang zijn kapellen aangebracht, soms vrijstaand als in de kerken te Oorschot en Brouwershaven, doch meestal aaneengesloten; soms zijn die kapellen rechthoekvormig zooals in de kerken te Kampen, Zutphen, Harderwijk en Oorschot, doch meestal hebben zij den veelhoekvorm zooals in de kerken te 's Hertogenbosch, Utrecht, Hulst, Nijmegen, Dordrecht en Brouwershaven.

Het groote aantal voorbeelden van kerken met eene dergelijke afsluiting aan het oosten is het beste bewijs, dat deze manier van afsluiten de meest gebruikelijke is bij belangrijke kerkgebouwen. Welnu, het plan der Goessche kerk wijkt geheel van dit systeem af.

Hier wordt het middelschip door vijf zijden van een tienhoek afgesloten; de zijbeuk verbindt zich met de kapel, zoowel aan de noord- als aan de zuidzijde, zoodat aan weerszijden ongeveer dezelfde breedte verkregen wordt als van het middelschip, waardoor de gelegenheid ontstaat, om ten noorden en ten zuiden van de koorafsluiting van het middelschip eene dergelijke afsluiting aan te brengen.

De kerk verkrijgt daardoor drie even groote 8 M. breede absiden, waarvan die van het middelschip natuurlijk hooger is.

Waarschijnlijk zijn deze even groote koorafsluitingen aangebracht met het doel aldaar de hoofdaltaren aan te brengen, toegewijd aan de H. Maagd, de H. Maria-Magdalena en den Almachtigen God, aan wie de kerk was toegewijd.

Bij gebreke van eenen beteren grond, waarom het koor met drie gelijke absiden werd afgesloten, blijven wij onze hypothese als de meest waarschijnlijke handhaven.

Vraagt men ons nu, aan welk systeem van afsluiting wij de voorkeur geven, dan moeten wij volmondig bekennen, dat de door ons eerst genoemde, trouwens ook de meest gevolgde methode, ons het meest toelacht.

Immers eene koorafsluiting, waardoor het middelschip door eenen kooromgang wordt omsloten, is oorzaak dat de afsluitingsmuur van het koor op kolommen komt te rusten, zoodat verschillende meer of minder schoone architectonische deelen door die openingen kunnen gezien worden; en wanneer daarenboven nog een kapellen-

krans aanwezig is, zal hierdoor het schoone perspectief van het geheel niet weinig verhoogd worden.

Dit alles is bij eene koorafsluiting, zooals hier te Goes gevolgd is, niet aanwezig, daar de afsluitingsmuren de eindmuren zijn.

Voelen wij ons meer tot de eerst vermelde wijze van afsluiten aangetrokken, ook omdat aan de buitenzijden door het

De Kerk gezien van het Zuid-Oosten.

aanbrengen van schraagbogen meer speling kan verkregen worden, wij mogen nochtans deze wijze van afsluiten niet als minder gelukkig geslaagd beschouwen.

Wij vinden ze eenig in haar soort en de moeilijkheid daardoor eigenaardig opgelost; door de in de afsluitingshoeken aanwezige ribben, door de diepe vensters en door de daaronder aangebrachte nissen is voldoende speling en afwisseling verkregen.

Aan de buitenzijde is echter de gelegenheid benomen, om schraagbogen aan te brengen; de oplossing is echter van dien aard, dat zij voor vele afsluitingen met schraagbogen niet behoeft onder te doen.

Aan de zuidzijde van het koor, tegen de oostzijde van het zuidertransept is de consistoriekamer, de oorspronkelijke sacristij. De contreforten zijn daar aan de binnenzijde geplaatst, hunne assen liggen ongeveer in het midden tusschen de transeptcontreforten; zij zijn door bogen met elkander verbonden. Door nu gewelfribben te maken van de consistorie-contreforten naar de tegenover liggende transept-contreforten worden telkens driehoekige velden verkregen, die door een gewelf, rustende op drie ribben, zijn afgedekt.

Aan dezelfde zijde van het koor, grenzende aan de consistoriekamer, vindt men een ingang met portaal en een stovenhuis, beide door kruisgewelven, op ribben rustende, gedekt.

Om de beschrijving van het plan te voltooien, dient nog vermeld te worden, dat zich aan de oostzijde van het noorder- en zuidertransept, twee traptorens bevinden, leidende naar de daken van koor, transept en middelschip, en dat ook aan den noord- en zuidmuur van het schip, grenzende aan den westgevel en dezen tevens flankerende, twee traptorens aanwezig zijn, die toegang verschaffen tot de daken der zijbeuken.

Eertijds was het middelschip en het transept voorzien van een rijk stergewelf; de zijbeuken en kapellen waren met kruisgewelven afgedekt.

Thans vindt men dit stergewelf nog in het kruisvlak van het schip en transept en in het middelschip ten oosten daarvan; de kruisgewelven zijn nog aanwezig in het gedeelte ten oosten van het transept.

De gewelven waren bij den oorspronkelijken bouw overal uitgevoerd, doch bij den brand in 1618 zijn zij gedeeltelijk ingestort en niet weder hersteld.

De kerk kan in haar lengte niet overzien worden, doordat ten oosten van het transept een muur is aangebracht, die oorzaak is, dat hare schoone verhoudingen niet tot haar recht komen. Zij is dus door dezen muur in twee deelen gesplitst, waarvan het oostelijke gewelf, het westelijke deel op één vak na ongewelfd is.

In het oostelijke deel wordt de dienst waargenomen, waarom dit thans de preekkerk genoemd wordt, het westelijke ligt onbenut en heet nu de wandelkerk.

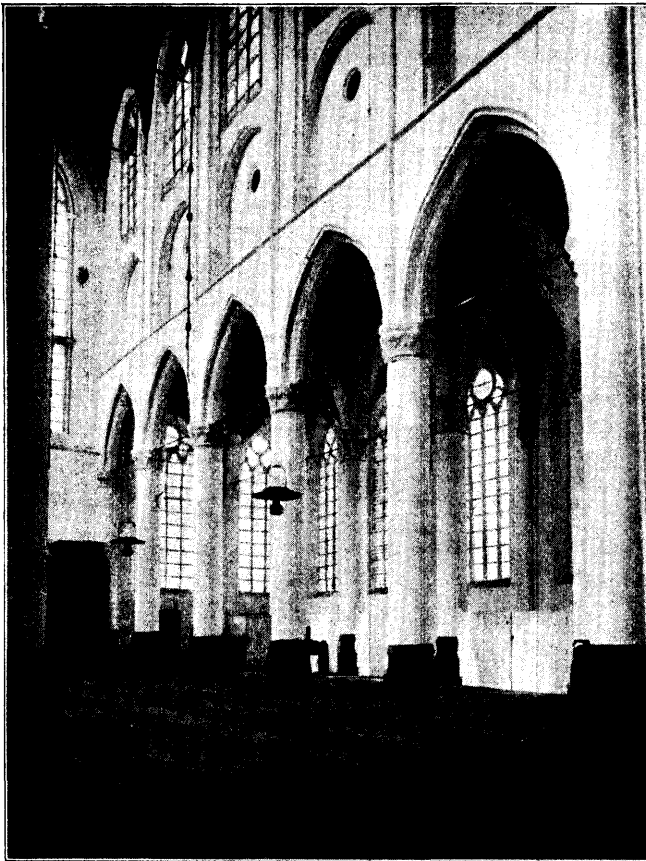
Onbenut is echter niet het woord, daar de buitenste zijbeuken door schotten zijn afgescheiden en voor berging van materiaal en brandspuit gebruikt worden.

De kerk heeft drie groote, dubbele ingangen voor het publiek,

n.l. een in het noorder- en een in het zuidertransept, terwijl de derde in den westgevel is gelegen.

Een vierde ingang voor particulier gebruik ligt naast de consistoriekamer.

Maken wij thans eene wandeling door het kerkgebouw, dan zien wij, dat bij den bouw het algemeen gebruikelijke systeem gevolgd is.

De zoogenaamde Wandelkerk.

Vrij slanke kolommen, van bazementen en kapiteelen voorzien, waarop rijk geprofileerde spaarbogen rusten, scheiden het middelschip van de zijbeuken.

Op de assen der kolommen en boven de kapiteelen zijn in den muur $\frac{3}{4}$ cirkelvormige kolonnetten aangebracht, voorzien van bazementen en kapiteelen, waarop ter hoogte van 19 M. boven

den kerkvloer de gewelfribben aanvangen. Het rijke stergewelf sluit de kerkruimte op 23 M. hoogte af.

Tusschen de kolonnetten zijn dus vakken ontstaan, die op 12 M. hoogte een balkon en op 17 M. hoogte een rijk geprofileerd en van eene tracering voorzien venster bevatten.

In het middelschip en in het transept zijn te zamen 36 zulke vakken, waarvan er slechts één geheel voltooid is.

Vóór elk balkon is nl. de balustrade weggelaten (de aanvangstukken zijn echter aanwezig) en eveneens is de tracering in den rond- of ellipsboog, welke het balkon dekt, achterwege gebleven.

De vierde travée aan de noordzijde in het koor is echter voltooid; deze is alleen daarom afgewerkt, om den tijdgenooten te doen zien, hoe luisterrijk de kerk er inwendig zou uitgezien hebben, ware den bouwmeester de middelen verschaft, zijne geniale gedachten ten uitvoer te leggen.

Bovendien leveren nog de aan het koor en transept ontbrekende buiten-balustraden het bewijs, dat geldgebrek bij den bouw heeft voorgezeten, of dat oorzaken van anderen aard den bouwmeester de handen gebonden hebben.

In de koorafsluiting echter is wel de balustrade, doch niet de tracering onder de bogen uitgevoerd.

De vier kolommen, welke in verband staan met de muren, die de kapellen van elkander scheiden, zijn aangelegd voor achthoekige pijlers; 1½ M. boven den vloer heeft men dit plan laten varen en is het werk met ronde kolommen vervolgd.

In de wandelkerk ontbreken, zooals wij reeds zeiden, op één vak na alle gewelven; overal elders zien wij de houten kap.

De muren van dit middelschip zijn zoo goed in harmonie, zijn zoo één in stijl met de muren van het middelschip in het koor, dat wij, zoo wij zulks niet beter wisten, zouden twijfelen aan een herbouw in 1619—1621.

Om het koorgedeelte uitwendig nauwkeurig te kunnen opnemen, is men verplicht in en op de particuliere woonhuizen door te dringen, daar de koorafsluitingen na 1578 geheel ombouwd zijn.

Wij vinden in de muurvakken rijk geprofileerde dichtgemetselde vensters, op de hoeken daarvan zware contreforten met rijke spitsboogvormig gedekte nissen, waarnaast kleine pinakels.

De contreforten ontwikkelen zichforsch in overhoeksche pinakels, die op de hoeken verbindingen moesten vormen tusschen de waarschijnlijk nooit uitgevoerde balustraden.

Aan de zijkapellen van het koor zijn geene contreforten, doch 10 cM. vooruitspringende pilasters. Deze zijn versierd met nissen, welke geflankeerd worden door pinakels, alle net, keurig en fijn uitgevoerd, hoofdzakelijk op effectbejag berekend, daar de

nissen te ondiep blijken, om beelden te bevatten en derhalve onlogisch zijn.

De pilasters hebben geen andere versiering; op de afdekking vangt zeer eigenaardig de pinakel aan, die de geprojecteerde balustraden onderling moest verbinden.

De kapellen aan het koor en de koorafsluitingen (die van het middelschip slechts halverwege) zijn opgetrokken in baksteen met een ruime toepassing van banden en blokken van natuursteen, hetgeen met de schoon geprofileerde en van traceeringen voorziene vensters een aangename indruk teweegbrengt.

Nog is op deze wijze uitgevoerd het benedengedeelte der transept-zijmuren, de noord- en zuidmuur van het ten westen van het transept gelegen gedeelte en de geheele westgevel.

Het overige is, wat vlak werk aangaat, vervaardigd in een klein formaat witten steen, terwijl de van profielen voorziene deelen uit grootere blokken bestaan.

Zeer eigenaardig en elegant zijn de zich alleen aan het koor bevindende schraagbogen.

Waar elders de daken tusschen de steunbeeren der schraagbogen zijn geplaatst, derwijze dat de goot om den voet van den steunbeer ligt, is hier daarentegen het hoogste punt van het dak tegen den steunbeer aangebracht. Dit werk is oorspronkelijk; immers de waterlijst, die voorkomt in den steunbeer, welke het dak voor inwatering behoedt, kan hiervan getuigenis afleggen. Hier heeft men met deze constructie rekening gehouden, zoodat de steunbeer en de schraagboog zich statig boven het dak verheffen.

Eene ongeveer gelijke constructie ziet men aan de aangelegde, doch nooit uitgevoerde steunbeeren en schraagbogen der St. Pancras- of Hooglandsche Kerk te Leiden.

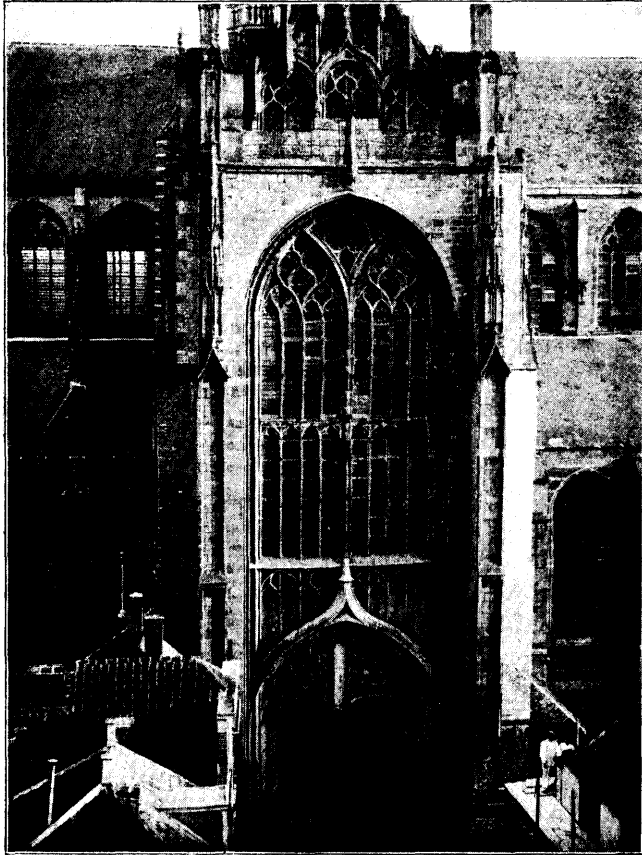
Geheel anders evenwel is de toestand aan de groote kerk te Dordrecht, waar oorspronkelijk eene andere constructie aanwezig was, doch waar door onkunde bij verandering der daken aan de oost- en zuidzijde van het koor een toestand geschapen is, overeenkomende met dien te Goes. Aangezien echter de steunbeeren hierop niet berekend waren, ging de slankheid verloren en verkreeg men een onooglijken toestand, die schreeuwend om verandering roept.

Aan de Goessche kerk is alles fijn geprofileerd, de maten zijn alle zoo juist berekend, dat de uiterste slankheid verkregen wordt zonder aan de stabiliteit te kort te doen.

Het meest in 't oog vallend is dit aan den gevel van het noordertransept; dit stukje architectuur is zoo eenvoudig en tevens zoo rijk, zoo elegant en tevens zoo slank en harmonisch van lijnen, dat het zijn weerga in geheel Zeeland niet vindt en slechts weinige

monumenten van Nederland hiermede in vergelijking kunnen treden.

De gevel is circa 10 M. breed en heeft op elken hoek twee contreforten; die der voorzijden zijn tot op 17 M. boven de straat door geprofileerde nissen rijker behandeld dan de zijcontreforten; zij ontwikkelen zich verder weelderig in overhoeksche en vlakke pinakels tot eene hoogte van 33.50 M.

Gevel van het noorder-transept.

Tusschen de contreforten is een groot, rijk geprofileerd, achtdelig spitsboogvenster, hetwelk van eene schoone tracering is voorzien. Ter versterking is in het midden een waterlijst aangebracht, rustend op spitsboogjes, waardoor het venster in de hoogte in tweeën is gedeeld.

De dubbele transept-ingangen worden door een gedeelte van dit vensterprofiel ellipsvormig overtoogd, terwijl zich tusschen de

ingangen tegen den middelpost een baldakijn bevindt met voetstuk, waarop eertijds een heiligenbeeld geplaatst was.

Het gansche vensterprofiel vormt boven de ingangen en onder het venster een spitsboog, waarvan de top zich ombuigt en in een kruisbloem eindigt; door zijn voorsprong vormt hij als het ware een portaal.

Vrij hangende traceeringen aan den boog en vrije traceeringen in rozetvorm geplaatst boven de ingangen, 10 cM. van af den achtermuur, verleenen het gevormde portaal eenen grooten rijkdom. Boven dit portaal en onder het venster zijn in het verlengde der vensterposten steenen stijlen, die door bogen onderling verbonden zijn. Doordat deze stijlen en bogen, uit groote blokken vervaardigd, geheel vrij staan en de achtergrond uit kleinere steenen is samengesteld, wordt de schoonheid van het geheel niet weinig verhoogd.

Op 24 M. hoogte treft men eene balustrade aan, waarachter zich de topgevel bevindt, die uit kunstig geprofileerde nissen bestaat, met traceeringen en lijsten doorsneden en met kolonnetten en pinakels verbonden; op 34 M. is de top met een kruis bekroond.

Behalve de rijkdom van het geheel draagt nog het afwisselend formaat der witte steenen het zijne er toe bij, om het schilderachtige van het geheel gloed bij te zetten.

Aan de westzijde van dit noordertransept zijn nog drie, aan de oostzijde is nog één contrefort aanwezig, die even rijk bewerkt zijn als de noordgevel. Het zuidertransept biedt ons een veel eenvoudiger indruk.

Waarom toch, vragen wij ons af, is juist dit noorderfront zoo rijk bewerkt, waarbij vergeleken het zuidertransept slechts stiefmoederlijk is bedeed?

Mogelijk heeft men hier te doen met eene symbolische betekenis, wellicht ook is juist deze gevel rijker behandeld, omdat hij aan de drukste stadszijde gelegen is, zoodat hij het meest zou worden opgemerkt.

De gevel, waarvan wij thans spreken, heeft zeer veel overeenkomst met de transept-gevels der Hooglandsche Kerk te Leiden. Laatstgenoemde kerk heeft echter zijbeuken naast de transepten, cene bijzonderheid, die zij met de Stevenskerk te Nijmegen en de St. Pieterskerk te Leiden (de zijbeuken aan de oostzijde der transepten zijn hier wel aangelegd, doch niet ten uitvoer gebracht) gemeen heeft, en waarvan ons in Nederland geen ander voorbeeld bekend is.

Doordat zijbeuken de transept-gevels der Hooglandsche Kerk flankeren, wordt het front breeder van afmetingen.

Doch beschouwen wij de façade afzonderlijk en vergelijken wij die met den gevel van het noorder-transept te Goes.

Wat zien wij dan?

In plaats van hoekcontreforten, zooals te Goes, zijn te Leiden hoektorens gemaakt, die de façade even hoog flankeeren.

Naast den spitsboog van het groote venster te Leiden zijn traceeringen in het muurwerk aangebracht, die het venster een rechthoekig aanzien geven; bovendien mist het ook de waterlijst op boogjes rustende, zoodat het in de hoogte niet in tweeën gedeeld is. Overigens zijn de beide gevels volkomen gelijk aan elkander.

Daar de Hooglandsche Kerk te Leiden volgens Frans van Mieris reeds in 1315 werd ingewijd, in elk geval ouder is dan de Goessche Kerk, staat het bij ons vast, dat de bouwmeester der Goessche Kerk bij zijn ontwerpen deze kerk niet slechts voor oogen heeft gehad, maar zelfs schetsen en teekeningen van dien transeptgevel moet gemaakt hebben, alvorens hij het plan van den noordertranseptgevel vaststelde

Een onderzoek, door ons ingesteld, beaamt deze meening ten volle.

Wij vinden n. l. aan beide kerken, op eene kleine afwijking na, hetzelfde groote rijke profiel voor den ingang en voor het venster. Het is immers ondenkbaar, dat men dit groote en ingewikkelde, bijna identieke profiel aan twee verschillende kerken zoude hebben kunnen toepassen, zonder dat hierbij plagiaat in het spel kwam.

En heeft de Goessche bouwmeester hier gekopieerd, dan moet tevens tot zijn eer hieraan worden toegevoegd, dat hij veel verbeterd heeft, en daardoor zijnen gevel fraaier heeft uitgevoerd dan dien te Leiden. Te Leiden zijn de ingangen rondboogvormig afgedekt, de portaalboog heeft denzelfden vorm, waardoor tusschen de ingangen en den portaalboog te weinig ruimte is overgebleven, om eene schoone traceering aan te brengen.

Te Goes heeft de architect dit bezwaar uit den weg geruimd door zijne ingangen ellipsvormig te toogen, terwijl de portaalboog spitsboogvormig is gehouden, waardoor hij de gelegenheid heeft verkregen, eene schoone rozetvormige traceering boven de ingangen te plaatsen.

Is te Leiden de 13.50 M. lange middelpost van het groote venster slecht en plomp geprofileerd, te Goes daarentegen is deze slank en fijn van vormen.

Ook de topgevel der Goessche kerk is rijker behandeld.

Bij vergelijking komt de eerepalm dan ook toe aan den bouwmeester van het noorder-transept te Goes; zijn naam hadden wij graag gegeven, doch is ons helaas onbekend.

Het westelijk gedeelte der kerk, het gedeelte dus, dat zooals wij bereids mededeelden, van 1619 tot 1621 gebouwd werd, is eenvoudiger behandeld.

De zijbeuken zijn gebouwd van bak- en bergsteen, terwijl de muren van het middelschip van witten steen vervaardigd zijn. Aan dit gedeelte zijn schraagbogen, noch balustraden aangebracht.

De westgevel, die het schip en de zijbeuken afsluit, heeft verschillende lichtgevende vensters, waaronder een groot achtdeelig aanwezig is. De contreforten zijn van witten steen, het overige is uit bak- en bergsteen opgetrokken. De westingang blijft in den trant der transeptingangen, doch is beduidend eenvoudiger.

De kerk bezit 79 vensters, die als volgt verdeeld zijn:

In de koorafsluitingen treft men er 11 ééndeelige aan; van de 13 tweedeelige bevinden er zich 5 in het bovengedeelte van de middelste koorafsluiting, terwijl 4 vensters in de noord- en 4 in zuidkapellen der preekkerk aanwezig zijn.

De driejarige vensters zijn 4 in getal, waarvan 2 in den westgevel en 2 in den noord- en zuidmuur van het schip; zij grenzen aan den westgevel.

De 44 vierdeelige zijn verspreid over de geheele uitgestrektheid der kerk, hoofdzakelijk over de noord- en zuidzijde der zijbeuken van het schip, en boven in het schip en transept, terwijl 4 vijfdeelige vensters uitsluitend aangebracht zijn in de bredere travée in het koor.

Bovendien bevinden zich in de transepten en in den westgevel nog 3 achtdeelige.

Van deze vensters zijn de 11 koorvensters door den aanbouw van huizen aan het oosten der kerk geheel of gedeeltelijk dichtgemetseld.

Een tweedeelig venster in een der zuidkapellen onderging hetzelfde lot bij het bouwen der consistoriekamer.

Een ander vierdeelig, in het westen van het zuidertransept aanwezig, heeft zijne traceering verloren.

Alle overige vensters hebben nog hunne oorspronkelijke rijke traceeringen in steen behouden, terwijl bijna alle ramen hunne steenen posten in houten stijlen hebben zien veranderen.

Vele dezer venstertraceeringen vertoonen hetzelfde patroon; zoo hebben o. a. de 3 achtdeelige vensters gelijke, de 4 vijfdeelige twee verschillende en de 44 vierdeelige acht verschillende motieven.

De 4 driejarige vensters hebben dezelfde traceering, terwijl de 13 tweedeelige 6 en de 11 ééndeelige 2 verschillende motieven bezitten, zoodat ruim 20 variëteiten van teekening in de traceeringen te vinden zijn.

De verscheidenheid in uitvoering toont ons duidelijk, behalve de pracht en den rijkdom der kerk, den grooten rijkdom van ideeën en de bekwaamheid der bouwmeesters, terwijl zij tevens tot leerschool dienen kan aan allen, die den Gothischen stijl in zijne bijzonderheden willen bestudeeren.

Wij stippen hier nogmaals aan, dat het schip in 1618 verbrandde en door een nieuw werd vervangen.

In het stedelijk archief te Goes bevindt zich een register, dat als titel draagt:

*»Regijster der notulen ende actitaten gehouden ende geregistreert
»bij de Secretarissen der Stadt Goes nopende den nieuwen opbouw
»van de verbrande kercke staende binnen de Stadt Goes beginnende
»na den 16 Septembris in 't Iaer ons Heren 1618».*

Dit geschreven register geeft veel nieuws omtrent den herbouw der kerk en werd ons welwillend door Burgemeester en Wethouders tijdelijk toegezonden; wij hebben hieruit ruimschoots geput en geven van de geschiedenis van den wederopbouw datgene weer, wat voor onze lezers van belang geacht kan worden.

Op den 11^{en} September 1618, zijnde een Dinsdag, beging de *Schalyedecker* (leidekker) Hans Henricx Sz. de onvoorzichtigheid in het middaguur zijn vuur, hetwelk hij noodig had voor het soldeeren der goot, onbeheerd te laten staan, waardoor tegen één uur des namiddags een brand uitbrak, die het gansche dak met den toren binnen den tijd van 3 uren verteerde

Deze brand bepaalde zich uitsluitend tot de kerk, zoodat geen enkele burger schade leed. Gelukkig was het weder stil en de wind zuid-oost. Weinige dagen te voren nog hadden er hevige stormen gewoed en, ware toen de brand uitgebroken, de ijver der burgerij, die met gebrekkige bluschmiddelen wonderen deed, om kerk en omgeving voor de vernielende kracht van het alverterende vuur te vrijwaren, zou niet hebben kunnen baten; het kostbaar monument ware reddeloos een prooi der vlammen geworden. Thans echter werd slechts het dak en het westelijk deel met den toren in rookende puinen veranderd.

Hoe menige kerk in later tijd was door dezelfde oorzaak een gelijk lot beschoren.

Wij kunnen niet nalaten een greep te doen uit de talrijke voorbeelden.

Zoo verbrandde in den nacht van 6 op 7 October 1832 door onvoorzichtigheid eens loodgieters de fraaie St. Lievens-Monsterkerk te Zierikzee; op den 3^{en} Augustus 1838 onderging de Groote Kerk te Hoorn door toedoen eens loodgieters hetzelfde lot. In 1895 volgde de Kerk te Schagen, op 5 October 1898 de Kerk te Stad a/h Haringvliet en in 1901 werd de kerk te Monster een prooi van het vernielend element; bij al deze bedehuizen vervulde de roekelooze loodgieter de treurige hoofdrol.

De leidekker Hans Henricx, een burger der stad Goes, moet niet zoo heel jong meer geweest zijn; wij lezen n.l. dat hij 40 jaren

geleden in de maanden September en October van het jaar 1578 een dergenen was, die dezelfde kerk heeft helpen vernielen, toen de *openbaere Exerctie van de Religie veranderde*.

Na den brand gaf de overheid den kerkmeesters last, om het puin te doen opruimen en het lood en het ijzer ten voordeele der kerk op te bergen, verder dat het koor, alwaar de gewelven nog aanwezig waren, met houtdeelen zou worden belegd ter behoeding van het gewelf.

Destijds waren Mr. David Vernissius en Willem Mertesz Dryewegen Burgemeesters, Cornelis Anthonisz. Ossewaerde, Adriaen Huysen, Anthoni de Witte, Jacob Boone, Cornelis Manne, Hyronimus Gryewaert, Mr. Gerrard Cromom, Mr. Hyronimus Smallegange, Doctor in de Medecijne, en Johan de Jonge, Schepenen; terwijl Kerkmeesters waren Jan Claesz Backer, Adriaen Huysen, Doctor Hyronimus Smallegange en Cornelis Franz Eversdyck.

De kerkmeesters werden door de Magistraten gemachtigd, om naar Antwerpen te reizen en aldaar eenige bekwame *fabryck mrs* op te zoeken, lieden die dit werk zouden komen bezichtigen en die met de kerkmeesters verder zouden beraadslagen omtrent een herbouw en de kosten daarvan.

Het gevolg hiervan was, dat Cornelis Franz Eversdyck naar Antwerpen ging, aldaar met eenige personen sprak, die bezig waren aan den bouw der Jezüitenkerk, eene kerk die door den Pater Jezüet, Fr. Aguillon, werd uitgevoerd tusschen de jaren 1614—1621 naar de plannen van Rubens.

Naar aanleiding van deze bespreking verscheen den 3^{en} Dec. 1618 te Goes Mr. Marcus Antonius, timmerman, en Mr. Jan de Moliyn, steenhouwer, die, na het werk bezichtigd te hebben, vertrokken en beloofden met een bestek en begrooting te zullen terugkeeren.

Na het vertrek dezer heeren kwam een zekere Mr. Pauwels de Rijke, wonende te Ranst buiten Liere, den kerkmeesters zijne diensten aanbieden; hij maakte een goed bestek met een *platte forme* (plattegrond) en bood aan het werk met den toren geheel volgens zijne plannen, met het leien dak, de spijkers en het kleine ijzerwerk uit te voeren voor de somma van één en dertig duizend gulden.

Deze herbouw zal naar het oordeel der kerkmeesters op een te bescheiden voet ontworpen zijn geweest, afgaande op de later goedgekeurde ontwerpen, die meer dan driemaal zooveel hebben gekost.

Genoemde Pauwels de Rijke kreeg vijf of zes stukken gouds voor zijne bemoeiingen en hem werd medegedeeld, dat als het werk in het openbaar zou worden aanbesteed, men hem voor aanbevolen hield.

Op den eersten Januari 1619 kwam de timmerman Mr. Marcus Antonius van uit Antwerpen terug, met zich brengende Mr. Pr. Smeedts, metselaar, beiden bekwame meesters in hun vak; zij brachten bestekken en modellen van eenen toren mede en wilden dit werk dienovereenkomstig aannemen en uitvoeren.

Burgemeesters en Schepenen lieten de kerkmeesters met beide heeren verder onderhandelen en vonden goed, dat Cornelis Fransz Eversdijck met Danckaert, den timmerman, met het genoemde bestek naar Middelburg zouden gaan, om aldaar eenige bekwame meesters te raadplegen. Zij gingen dan ook daarheen en kwamen weldra terug met de mededeeling, dat het bestek na eene kleine verandering was goedgekeurd.

Zeven dagen na de overkomst der Antwerpsche bouwmeesters, dus den 8^{en} Januari, werd onder leiding van den Burgemeester Vernissius eene vergadering belegd, waarbij de voornaamste ingezetenen der stad Goes uitgenoodigd waren; men beraadslaagde op die bijeenkomst omtrent de middelen, welke aangewend moesten worden, om het werk tot een goed einde te brengen.

Er werd besloten om voor een zeker aantal jaren, eenige *imposten* (belastingen) te heffen op wijnen, bieren en huizen, terwijl verder werd goedgevonden geene publieke aanbesteding te houden, doch aan deze bouwlieden het werk te gunnen.

Op denzelfden datum werd daarna eene acte opgemaakt, waarin Burgemeesters en Schepenen, aangezien de kerk geheel zou vervallen, als hierin niet werd voorzien, de in actieven dienst zijnde kerkmeesters, n.l. Jan Claesz Backer, Burgemeester dezer stad, Adriaen Steven Huijsen, Doctor Hyronimus Smallegange en Cornelis Fransz Eversdijck machtigden, om met Marco Antonio, timmerman, Jan des Molijns, steenhouwer, Pieter Smidt en Nicolaes Vel, metselaars, allen burgers en inwoners der stad Antwerpen, de onderhandelingen omtrent den herbouw der voorzegde kerk verder voort te zetten.

Ook kregen zij machtiging tot aankoop van ijzer, lood, steen, hout, koper en alle andere materialen, benoodigd voor het te ondernemen werk. Deze acte, onderteekend door Corn. Brune, had een zegel van groene was daaraan bevestigd.

In het register vinden wij vervolgens de afschriften der verschillende bestekken en willen deze eens vluchtig doorloopen.

Het bestek van den timmerman laat aan uitvoerigheid en nauwkeurigheid niets te wenschen over.

Alle houtmaten worden nauwkeurig aangegeyen, ook waar de houtverbindingen met pen en gat, met verborgen tanden, met inzinkingen, met lasschen of met *wauwensteerten* (zwaluwstaarten) mochten geschieden.

Al het eikenhout zal Brabantsch of Vlaamsch hout zijn, maar, indien de aannemer het zware hout niet uit Brabant kan betrekken, mag hij Wezelsch hout leveren, doch dan moet elk stuk hout een paar duim zwaarder wezen, waarmede het bewijs geleverd wordt, dat het Wezelsche hout in kwaliteit bij het Brabantsche of Vlaamsche ten achter stond.

Behalve voor de geheele kap en den houten toren moet de aannemer zorgen voor drie nieuwe deuren in het hooge koor, die waarschijnlijk door den brand vernield werden, ook dient hij te zorgen voor de deuren in de poorten der drie kerkgevels. Al deze deuren moeten van wagenschot zijn en sierlijk gemaakt worden naar den eisch van het werk.

Nog verschillende verplichtingen rustten op den timmerman. Zoo moest hij in den houten toren de klokken en het speelwerk van den stadhuistoren overbrengen, hij was verplicht de formeelen voor de metselaars te leveren, de bruggen te maken op de moerbinten in de kerk en eenen bak of stoel te timmeren, om de kerk te kunnen witten. En al dit werk moest gemaakt worden ten genoegte van hen, die door de kerkmeesters zouden worden aangewezen om het werk op te nemen.

Mr. Marcus Anthonis, *fabricnr. Timmerman tot Antwerpen*, nam het timmerwerk aan volgens zijn ingediend bestek, voor de somma van zeventien duizend en vijfhonderd gulden, tot veertig grooten Vlaamsch het stuk; de onderteekening van het bestek had plaats in de herberge van den gouden Leeuw, den 8^{en} Januari 1619, en was geteekend door alle daartoe verplichte personen.

Daarna volgt in het register het afschrift van een brief, gericht aan *Mijn Heeren de Gecommitteerde Raden ter Admiraliteit geordonneert in Zeelandt, residerende tot Middelburch*, waarin gevraagd wordt om vrijstelling van belasting bij den invoer der materialen, benoodigd voor den bouw der kerk, die op ruim 100,000 gulden wordt geschat.

De brief was onderteekend door Vernissius, Jan Claesz en B. de Witte.

Wij vinden er nog bij vermeld, dat hun verzoek is toegestaan, doch dat ter dege zal worden toegezien, dat tusschen de materialen geene andere goederen verborgen worden aangevoerd. Als datum vinden wij 12 Februari 1619.

Op den 7^{en} Februari, dus ongeveer een maand na de onderteekening van het eerste bestek, heeft in dezelfde herberg de onderteekening plaats van het bestek des steenhouwers en van dat des metselaars. Behalve door de verplichte personen zijn deze nog onderteekend door Mijput als getuige en Hieronymus Griuard als Notaris.

Uit het bestek van den steenhouwer zien wij, dat het geheele

westelijke deel is vernieuwd. Hij moet nl. leveren 12 pilaren met hunne bazementen en kapiteelen, zooals die in het kruiswerk voorkomen.

Er zijn thans 16 pilaren; wij zullen echter later zien, dat het bestek berekend was op 4 travées, doch dat bij den aanvang van den bouw het plan gewijzigd werd en het westelijke deel 5 travées verkreeg.

De aannemer moet zorgen voor al de bogen op de kolommen met dezelfde profielen, zooals zij nog aanwezig zijn, en tevens voor de aanvangsstukken der gewelven, om later van daaruit te kunnen welven. De pilaren of kolommen zouden zwaarder nl. 3 voeten dik worden.

Op elk kapiteel zal geplaatst worden een half *pilaarken* met bazement, kapiteel en het begin der gewelfribben, om van dit stuk af het gewelf te kunnen aanvangen zooals aan het andere (oude) werk.

In den westgevel is hij verplicht een groot venster te maken, gelijk aan die der oude gevels.

De middelpost tusschen de beide ingangen van het zuidertransept schijnt door den brand gebarsten te zijn, hij moet nl. in *blauwe Cocynsche* steen vernieuwd worden.

Het bestek geeft nauwkeurig aan, waar vensters met posten en *harnassen* (traceeringen) aangebracht moeten worden., terwijl alleen de buitenzijde van witten steen behoeft te zijn.

Nog verschillende ondergeschikte zaken worden in dit bestek behandeld, de hoofdzaak echter ontbreekt; nergens is nl. aangegeven, welke steensoort de steenhouwer Jan Molijn verplicht is te gebruiken.

Hij neemt het werk aan voor drie en twintig duizend vijf honderd Karolus guldens, tot veertig grooten Vlaamsch het stuk, te betalen in verschillende termijnen.

In de conditiën en het bestek, waarop is aanbesteed het metselwerk voor den opbouw der verbrande kerk te Goes vinden wij, dat de aannemers de fundeeringen moeten aanvangen op dezelfde diepte als de fundamenteen der oude kerk. Zij mogen daartoe de oude steenen gebruiken voor zooverre zij dienstig kunnen zijn. Verschillende maten voor hare versnijdingen zijn opgegeven.

Daar nergens over eene paal- of andere houtfundeering gesproken wordt, zien wij hieruit dat de kerk op vasten grond is aangelegd.

De metselaars moeten het werk zoodanig aanleggen, dat te gelegener tijde zal kunnen gewelfd worden.

Men heeft dus wel de bedoeling gehad dit vroeg of laat te zullen uitvoeren, doch nooit is men daartoe overgegaan.

Het voorzegde werk moet uitgevoerd worden in goeden Hollandschen Ijsselschen ondersteen, behalve het buitenwerk tusschen

de *specklagen* (banden van natuursteen), want dit zal uit rooden Leidschen steen bestaan. Dordtsche kalk en bergzand of *Savel* zijn de bestanddeelen, waaruit de kalkmortel moest bestaan, en de verhouding zal zijn: vijf zakken kalk met één kar zand. Men was of wel overtuigd van de eerlijkheid der aannemers, of er was voortdurend goed toezicht, om te voorkomen dat de zakken succesievelijk kleiner, de kar daarentegen allengskens grooter werd.

Indien de aannemers niet zorgden voor goede inwatering van den steen, zou de directie dit laten doen op hunne kosten.

Het metselwerk werd voor de somma van twintig duizend zes honderd guldens, tot veertig grooten Vlaamsch het stuk, aangenomen, door Pieter Smidt en Nicolaes Vel, meester metselaars te Antwerpen.

In alle deze bestekken is een artikel ingelascht, behelzende, dat de werklieden vrij zullen zijn van den accijns op de bieren, welke zij gedurende het werk zullen drinken, ingaande op den 1^{en} Juli van het jaar 1619.

Toen de kerkmeesters zoover gevorderd waren, dat weldra met den bouw kon worden begonnen, waren zij er op bedacht het verbrande gedeelte vooraf op te ruimen. Het sloopen werd aanbesteed in drie gedeelten, n.l. de noord-, de zuid- en de westzijde met den toren.

Onder de voorwaarden, waarop deze aanbesteding plaats had, vinden wij o. a.: dat de afbraak moet geschieden op zoodanige wijze, dat de steen zoo min mogelijk beschadigd wordt.

De steen moet men buitenwaarts laten vallen en daar, waar gewelven zijn, is men verplicht, dusdanige maatregelen te nemen, dat de bazementen en zerken behouden blijven.

De aannemer is verplicht de fundamenten voor zijn gedeelte uit te breken, op te graven en de steenen, na schoongemaakt te zijn, op een aan te wijzen plaats op het kerkhof op te stapelen; het puin in het door hem aangenomen gedeelte zal hij moeten verwijderen.

Al het lood of ijzerwerk, dat hij mocht vinden, dient hij bij de kerkmeesters te brengen, opdat het bij het andere kunne bewaard worden.

De aannemers moeten direct aan het werk gaan, zoodat alles in de volgende week is afgebroken en opgegraven; voor het schoonmaken der steenen hebben zij de daaropvolgende 14 dagen. Hij, die dit niet nakomt, verbeurt eene boete van 20 schellingen ten voordeele der kerk.

De afbraak van de noordzijde heeft Jan de Smidt aangenomen voor 22 ponden Vlaamsch.

De afbraak van den westgevel en van den toren geschiedde door Jan Jansz Capraven en Leendert Jacobsz Waders voor de aangenomen som van 29 ponden 10 schellingen Vlaamsch.

Van het derde (zuidelijke) deel was Jan de Schreewer aan-nemer voor 22 ponden 10 schellingen Vlaamsch.

De aanbesteding van de afbraak is niet gedateerd.

In het register volgt onder dagteekening van 26 Maart 1619 een kopie van een schrijven, gericht aan de Staten en de Grafelijkheid van Zeeland, waarin gevraagd wordt om het kohier van den honderdsten penning op de woningen en gebouwen binnen de stad Goes voor den tijd van 5 jaren te mogen verdubbelen. Tegelijk wordt verzocht den accijns op bieren en wijnen te mogen verhoogen, zoowel ten laste van de tappers als der burgers, ingaande den eersten April aanstaande.

Het volgend schrijven in ons register bevat de voorwaarden, waarop de kerkbelastingen zullen verpacht worden, naar aanleiding van het octrooi der Heeren Staten van Zeeland. Deze belasting duurt zes maanden en loopt van 1 April tot ultimo September 1619.

Ook is de naam opgegeven van den pachter der belasting op de Rijsche, Spaansche en Fransche wijnen evenals die van den pachter der belasting op het bier.

In het volgend schrijven van Jan de Molins ¹⁾, steenhouwer, meldende dat hij 15 of 16 voet steen per schip zal vervoeren van Antwerpen naar Goes, vinden wij voor het eerst vermeld, dat de te verwerken steen »Arduinsteen» is.

Slaan wij nu in het Register eenige pagina's over, waarop voor ons minder belangrijke zaken voorkomen, en blijven wij eenige oogenblikken verwijlen bij de eerste steenlegging.

David, de zoon van den Burgemeester Vernissius, oud zes jaren, legde op den 9^{en} April 1619 den eersten steen.

Zoals bij dergelijke gelegenheden gebruikelijk, is aan een eerste steenlegging eene kleine of groote plechtigheid verbonden. Dit zal ook hier het geval geweest zijn.

Vele notabelen en voorname ingezetenen van Goes zullen de plechtigheid met hunne tegenwoordigheid hebben opgeluisterd, de funderingssleuven zullen allen zijn gegraven geweest, waardoor een ieder de grootte van het nieuw te bouwen werk kon overzien. Wat men vroeger op de teekening niet zag of niet begreep, werd nu voor velen duidelijk, n. l. dat het nieuw te bouwen gedeelte, lang 4 travées, in verhouding tot het overige deel te klein was.

Er werd eerst gefluisterd, daarna wijd en breed gepraat en kort daarop werd eene vergadering belegd met den Secretaris Mr.

1) De naam van den steenhouwer wordt in het register geschreven als Jan de Molyn of Jan Molijn, ook wel als Jan des Molijns en soms ook als Jan de Molins; de naam van den timmerman is nu eens Marcus Antonius, dan weer Marco Antonio. Jan de Molijn krijgt later van het gemeentebestuur nog de opdracht om de kaaimuren aan de haven met arduinsteen te herstellen en te vernieuwen.

Boudewijn de Witte, om de meeningen der voornaamste ingezetenen te hooren.

Het gevolg hiervan was, dat besloten werd den nieuwen bouw met 16 à 17 voeten (ééne travée) te verlengen, terwijl de meerdere kosten van negen of tien duizend gulden in verhouding tot den prijs van het gansche werk niet te hoog werden bevonden.

Van deze vergadering en het daaruit voortvloeiende werd ten Stadhuize acte genomen op den 26^{en} April 1619.

Willen wij nu eens nagaan, wat de bouw van het nieuwe gedeelte gekost heeft, dan komen wij, de aannemingsommen te zaâm tellende met de tien duizend gulden, die de vergrooing gekost heeft, tot eene som van: een en zeventig duizend zeshonderd gulden.

Daar dit uitsluitend betrekking heeft op het timmer-, steenhouwen metselwerk, terwijl het Kerkbestuur voor deze materialen bovendien nog vrachten te betalen heeft gehad en men voor het overige werk en de materialen, als leibedekking, leveren van glas (geschilderd en gebrand), ijzer, lood, koper en verfwerk, gevoegelijk 20 à 30 duizend gulden kan berekenen, komen wij tot het vooral in die dagen niet onbelangrijke bedrag van ruim honderd duizend gulden. Hoe Piccardt telkens 132,000 gulden als bouwsom vermeldt, is ons een raadsel.

Volledigheidshalve willen wij uit ons register nog iets melden omtrent het *horlogium* (uur- en speelwerk), hetwelk na den bouw van den houten toren daarin geplaatst zou worden.

Anthoni Huijssen en Jan van Stapelen als Schepenen met Mr. Cornelis Brune als Secretaris vormden de Commissie, die voor de uitvoering zou zorg dragen.

Zij ontboden Mr. Cornelis, fijndraaier en Ingenieur, en Mr. Jan Thomasz van Brande uit Delft, om met hen omtrent een uur- en speelwerk in overleg te treden.

Den 13^{en} April 1620 gingen beide Schepenen naar Delft, om met Jan Thomasz van den Brande de conditiën vast te stellen, waarop dit uurwerk zou gemaakt worden.

De aannemer zal den 1^{en} Mei van dat jaar met het werk aanvangen, om het ultimo Mei 1621 op den toren te plaatsen, doch eerst in November zal het geheel klaar opgeleverd moeten zijn, zoodat het bespeeld en naar het oordeel der te benoemen deskundigen gekeurd kan worden. Het werd aangenomen tegen zeven ponden, zestien schellingen en acht grooten Vlaamsch voor elke honderd ponden gewicht, die het uur- en speelwerk wegen zou, het koperdraad daaronder begrepen, mits het gewicht 9000 tot 9500 ponden niet overschreed.

Hij geeft 2 jaren garantie en laat daarvoor als borgstelling zeshonderd Karolus guldens staan.

Ziet hier, hetgeen wij omtrent den opbouw der verbrande kerk in het register hebben gevonden en voor den lezer der vermelding waard oordeelden; keeren wij thans tot onze beschrijving terug en deelen wij nog het weinige mede, dat wij van de kerk weten

De St. Magdalena-kerk, later meestal de groote kerk genoemd ter onderscheiding van de kleine of gasthuiskerk, heeft, wat hare uitwendige gedaante betreft, sedert dien slechts weinige veranderingen ondergaan. Behalve de onooglijke in 1633 aan de westzijde der transepten aangebouwde bergplaatsen, heeft zij haar kleeft van 1621 behouden, dank zij de onvermoeide pogingen in den loop der jaren daartoe aangewend. Slechts weinig van wat haar vroeger versierde, is verloren gegaan.

De kerk bezat eertijds geschilderde ramen, die thans helaas alle verdwenen zijn!

Lange jaren werden deze met zorg onderhouden door de elf hoofd-gilden, die oudtijds reeds de verplichtingen hadden ieder één kerkraam te onderhouden, waarschijnlijk die der bijzondere kapellen, aan hunne beschermheiligen toegewijd. Met het verdwijnen der gilden ontviel ook deze steun den Kerkeraad, die met het onderhoud der kerk belast was, en kort daarop zijn de ramen, ook die *»daar inne naer het leven vertoont werd den grooten en schrikkelijken »brand van deseloe kerke in den jare 1618 geschiet,»* in het groote achtdeelige venster in den westgevel spoorloos verdwenen.

Op deze ramen kwam volgens Smallegange het volgend chronicum voor :

Op herfst-Maents eLfden daCh, door VULCaens boos bestler.
De son' op 't hooChste saCh, ons kerCke staen in 't Vier;
DoCh eer op neegenst AprIL, PhebUs saCh 't MiddaChs ront,
LaCh d'eerste steen aL stIL, geVest Vast In den gront.

De twee eerste versregels leeren ons den juisten datum en het uur der ramp kennen, de twee laatste duiden het begin van den herbouw aan.

Van het kerkgebouw valt niet veel meer mede te deelen. Na den brand van 1618 werden aan de noordzijde in de leibedekking der kap de jaartallen 1619 en 1621 aangebracht, welke echter omstreeks 1840--1850 bij herstellingen aan het dak verwijderd zijn.

Smallegange geeft twee teekeningen der kerk, waarop deze jaartallen in het dak zijn aangegeven, -- de teekenaar graveerde abusievelijk 1612 in plaats van 1621.

Op 24 Februari 1804 ontstond er nogmaals brand in den toren der kerk, thans echter tengevolge van het hemelvuur tijdens een zwaar onweder.

Deze brand werd echter in zijne geboorte gestuit en spoedig gebluscht.

De rechtsgeleerde M. Smallegange, die in 1696 te Middelburg zijne bekende »Cronijk van Zeeland» uitgaf, in dit opstel meermalen aangehaald, was van een oud adellijk Zeeuwsch geslacht en leefde volgens sommigen van 1625 tot 1710, volgens anderen werd hij in 1620 te Goes geboren en stierf in 1704; zijne asche werd in de prachtige kerk zijner geboorteplaats bijgezet (1).

Lange jaren hing in de wandelkerk zijn wapenschild met 32 kwartieren, het werd met alle andere in 1798 verwijderd.

In 1578 ging de kerk in handen der Hervormden over. Het orgel was toen in het westelijk gedeelte geplaatst en ging verloren bij den grooten brand in 1618. Het werd trouwens ook niet bespeeld, daar bij onderscheiden Synodale besluiten het orgelspel bij het kerkgezag verboden was. Men bediende er zich alleen van vóór en na 't *sermoen*.

Dit is de reden, waarom niet terstond na de herstelling der kerk voor een nieuw orgel werd zorg gedragen.

Eerst op 12 November 1641, toen de Dordtsche Synode het gebruik van een orgel tolereerde, werd het nieuwe orgel aanbesteed en gegund aan den orgelmaker Willem Diaken te Haarlem, die het in 1643 voltooide. Eerst in 1711 werd het overtoogd met een zoogenaamde Turksche kap, die het voorzeker minder luister bijzet dan de fraai geschilderde deuren, die der meesterhand van den Dordtschen kunstschilder Bisschop alle eer aandoen.

Eenmaal in het bezit van een orgel, was men daarmede zoo ingenomen, dat het dagelijks van des avonds 6 tot 7 uren bespeeld moest worden.

In later tijd echter verflauwde deze muzikale uiting der Goessche burgerij, want het orgelspel werd dra tot driemaal in de week beperkt, om in 1743 geheel te worden afgeschaft. Verminderde dus van lieverlede ook al de ingenomenheid met het orgel of liever met het orgelspel, de onkosten, die men zich daarvoor getroost had, leveren ons bewijs te over, dat men toen het vooroordeel daartegen geheel had laten varen.

Na het orgelspel behandeld te hebben, kunnen wij gevoegelijk overgaan tot eene bespreking van het klokkenspel.

Hieromtrent deelt Piccardt ons mede, dat in het houten

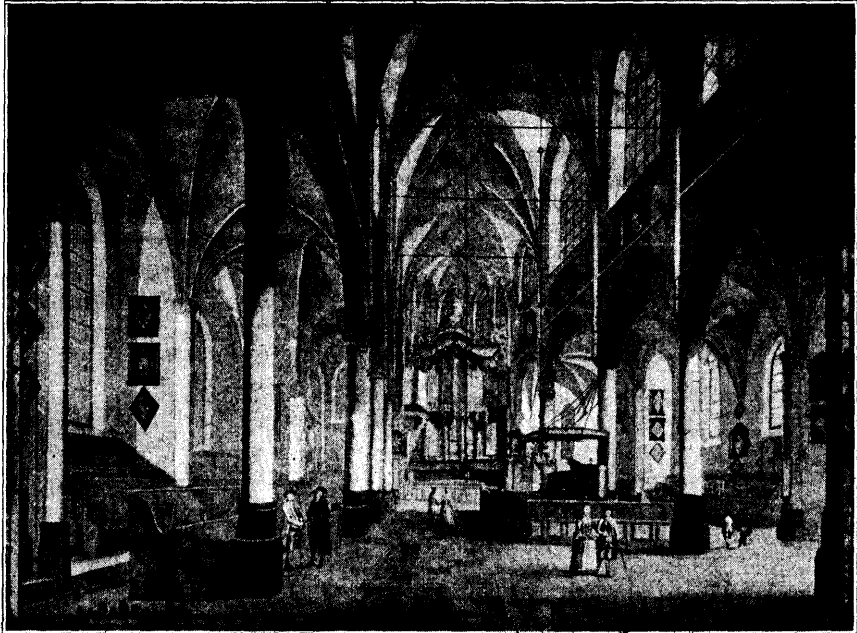
1) Volgens v. d. Aa en anderen ligt het stoffelijk overschot in den noordbeuk der wandelkerk.

A. B. Utrecht Dusselhuis meldt echter dat in het middelschip der preekkerk, tegenover het orgel en dus bijna in het kruis, volgens zeggen onder den planken vloer een zerk ligt met het opschrift »M. Smallegange obiit 1704».

Hij voegt er echter aan toe, dat aangezien die vloer vast ligt, het hem niet mogelijk is geweest door autopsie zich er van te overtuigen of er meer opstond.

torentje klokken hingen ter waarde van 6000 gulden; na den Sylvesternacht van 1761 echter konden zij niet meer bespeeld worden, doordat verscheiden klokken gebarsten waren.

In 1762 werden de Stads-directeuren gemachtigd, om over een nieuw klokkenspel te onderhandelen. De groote kosten, hieraan verbonden, zouden wellicht van den aankoop hebben afgeschrikt, was niet een financiëel voordeel de stedelijke kas ter hulp gekomen. Op het einde der 16^e eeuw had men eenige klokken tot geschut

De zoogenaamde preekkerk in het midden der 18^e eeuw, naar eene teekening in de verzameling „Zelandia Illustrata” van het Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen te Middelburg.

laten gieten, thans wilde men deze specie weer aan haar primitieve bestemming teruggeven. Immers op »Hoogerwerve”, naast de oude hoofdpoot, lagen nog een paar kanonnen, die men nu tot klokken wilde vergieten, om de geloovigen ter kerke op te roepen, liever dan ze te hooren bulderen op den wal. Men kwam op het gelukkige denkbeeld, ze den klokkengieter als grondstof te geven en haar gewicht was van dien aard, dat de kosten aanmerkelijk werden verminderd.

Het werk mocht echter niet voorspoedig eindigen, want jaren

later, toen de klokken voltooid waren, werden zij, hetzij door onhandigheid van werklieden, hetzij door een ongelukkig toeval ten deele bij het ontpakken bedorven.

De klokkengieter verzocht het Gemeentebestuur eene tegemoetkoming in zijne schade ten bedrage van 200 ponden Vlaamsch; de Raad echter, op dit rekest beschikkend, overwoog dat *hij daartoe ongehouden was*, en telde hem slechts 102 ponden vlaamsch neer. Ook in dit opzicht had de stad dus met tegenspoed te kampen, echter geheel buiten hare schuld, daar zij in den loop der tijden genoegzaam blijk heeft gegeven, dat zij trotsch was op haar kerkgebouw en vóór alles maatregelen nam, om het gebouw in goeden staat te houden. Talrijk zijn dan ook de politieverordeningen, die in het leven geroepen werden, om de orde in de kerk te handhaven; te meer hadden deze redenen van bestaan, omdat men na den brand eene wandelkerk gebouwd had en men alras ondervond, dat eene kerk om te wandelen tot alles, wat onkerkelijk is, aanleiding gaf. Ongeregelheden in deze wandelkerk waren aan de orde van den dag, publicaties en ordonnanties hielpen het kwaad niet uitroeien, zoodat in 1643 's *Heeren dienaren* (gerechtsdienaren) werden aangesteld om tegen vergoeding van 4 ponden Vlaamsch voortdurend toezicht te houden

Talloos zijn de verordeningen omtrent het sluiten en ontsluiten der wandelkerk; telkenmale was men genoodzaakt, deze te veranderen en te wijzigen. Nu eens had men te strijden tegen de baldadigheden der jeugd, dan weer moest men optreden tegen hen, die zelfs tijdens de predikatie lasten door de kerk droegen. Met het oog op de grootere onderhoudskosten mag dit alles voor de kerkmeesters een bron van ergernis en verdriet genoemd worden.

In 1654 verzocht de Kerkeraad aan Burgemeesters en Schepenen, dat zij zouden zorg dragen, *om de wind in de groote kerk te keeren*. Men beloofde de *doenelijke zorg* te zullen besteden, maar bij beloven bleef het dan ook.

In 1667 werd het tabakkauwen in de kerk en andere wanordelijkheden verboden op boete van 10 grooten, onder bijvoeging echter, dat deze boete zou komen *ten profijte van hem die de calange deed*. Men kan zich voorstellen, dat daardoor de aandacht van sommigen meer op het tabakkauwen gevestigd werd dan op de predikatie, zoodat de kerk aldus verlaagd werd tot eene plaats, waar op stoffelijk profijt gespeculeerd werd.

Eertijds had de kerk rijke bronnen van inkomsten, zoodat het gebouw in goeden staat kon worden onderhouden.

Later echter, toen men op vaste begraafplaatsen de dooden moest ter aarde bestellen en de kerken hiervoor niet meer mochten worden gebezigd, toen ook de gewoonte verdween om adellijke

schilden en familiewapenen in de kerken ten toon te stellen, verminderden deze inkomsten belangrijk, en toen in het begin der 19^e eeuw het onderhoud van het monument, dat wij hebben trachten te beschrijven, geheel ten laste van het Kerkbestuur kwam, bleek in den loop der jaren meermalen, dat zelfs voor hoogst gewenschte, ja noodzakelijke voorzieningen de fondsen niet altijd toereikend waren.

Het gevolg hiervan was dan ook, dat vele herstellingen werden nagelaten of geheel onoordeelkundig werden uitgevoerd. Zoo zijn b. v. (reeds vroeger heben wij dit vermeld) alle steenen vensterposten door houten stijlen vervangen.

Vele schraagbogen met hunne steunbeeren eischen dringend herstelling, terwijl de schoone gevel van het noordertransept bij eene eventueele restauratie der kerk wel het allereerst in aanmerking mag komen, om in zijn vroegeren luister hersteld te worden.

Thans heeft zich eene Commissie gevormd met het alleszins loffelijke doel, dit schoone kerkgebouw te herstellen en het zijn glorie van weleer terug te schenken. Zij is de meening toegedaan met 30.000 gulden reeds ver te zullen komen; doch na een nauwkeurig onderzoek is ons gebleken, dat deze som mogelijk wel voldoende is, om de aller noodzakelijkste herstellingen te verrichten, doch onvoldoende zal blijken, om dit prachtvol kerkgebouw in al zijn onderdeelen te restaureeren en het zijn luister van weleer terug te schenken.

De Commissie, die hierin naar wensch moge slagen, zal zich de dankbaarheid van het kunstlievende nageslacht verwerven en fier mogen gaan op het resultaat harer bemoeiingen.

Uit het diepste van ons gemoed welt de vertrouwende hoop op, dat de ingezetenen der stad, die zich bereidwillig tot eene Commissie gevormd hebben, niet nutteloos een beroep zullen doen op de offervaardigheid hunner geloofs- en stadgenooten; dat zij niet vergeefs zullen aankloppen aan de deuren der goeode bewoners van geheel Zeeland, die prijs stellen op het bezit van het schoonste kerkgebouw der gansche provincie; eindelijk zelfs durven wij de hoop koesteren, dat allen in ons vaderland, die iets gevoelen voor monumentale kunst, het hunne zullen bijdragen, opdat voldoende middelen voor de restauratie mogen toevloeien, voor het nageslacht het getrouwste bewijs, dat ook wij, Nederlanders, van onze voorvaderen niet zijn ontaard en even bereidvaardig als zij gelden bijeenbrengen tot instandhouding en verfraaiing onzer monumenten van vaderlandsche Geschiedenis en Kunst.

Wij zullen ons ruimschoots voor onze moeite beloond achten, indien wij door deze verhandeling een steentje hebben bijgedragen tot spoedig herstel en restauratie der St. Maria-Magdalena kerk te Goes.

's-Gravenhage, Februari 1902.

ADOLPH MULDER.

„De Oudste Beeldhouwwerken in Noord-Nederland”.

In den vorigen Jaargang van het *Bulletin* (blz. 204—216) heeft de heer Haverkorn van Rijsewijk de lezers ten zeerste verplicht door een afbeelding en beschouwing van eenige oude Nederlandsche beeldhouwwerken. Het was onmiddellijk mijn voornemen enkele bedenkingen te opperen tegen sommige dateeringen en verklaringen van den heer Haverkorn, maar eerst thans vind ik den tijd daartoe.

Jhr. de Stuers heeft inmiddels de lezing van het opschrift op den Egmondschen steen verbeterd — Van Wijn had trouwens die inscriptie al goed gelezen — en voor Egmond kan ik daarom volstaan met de opmerking, dat de bouwgeschiedenis der kerk m. i. juister is behandeld door Dom. W. van Heteren (*Faarboekje van Alb. Thym*, 1894. blz. 202—250).

De dateering van den Utrechtschen Johannes den Dooper naar het midden der XIe eeuw komt mij ook voor niet heel zeker te zijn. De letters der inscriptie vertoonen den overgangsvorm van Romeinsche naar Romaansche karakters. De N, E en T zijn al aan het veranderen: Romeinsche en Romaansche vormen wisselen elkander af. Wijst dit m. i. al ongeveer naar het midden der XIIe eeuw, ik zou dit werk misschien nog iets later willen stellen, omdat vergelijking met contemporaine sculptuur, zoowel uit Frankrijk als uit Midden-Duitschland doet zien, dat de West-Duitsche en Nederlandsche beeldhouwkunst daarbij ten achter staat. Voor ons land geven de overblijfselen der monumenten van Maastricht en Odiliënberg het materiaal voor zulke vergelijking.

Binnen niet al te langen tijd zal deze zaak echter elders uitvoeriger worden besproken, en er is voor mij dus geen reden verder te gaan dan tot deze bewering.

Anders is het gesteld met het bas-relief uit Bolsward. Ten eerste behoeft daar de verklaring der voorstellingen in de benedenhelft wel eenige aanvulling. De heer Haverkorn heeft hiervan alleen de middelste groep herkend als de geboorte van Christus. Toch is daarmee de sleutel ter verklaring der andere tegelijk gegeven. Immers de twee figuren der meest linksche voorstelling laten zich nu gemakkelijk thuisbrengen als afbeelding der Annunciatie. Het is een zeer gewone voorstelling: de Engel, staande, houdt in de hand een banderol (waarop de woorden der Boodschap plegen geschreven te staan) en Maria, met verbaasd, haast afwerend gebaar, omaureoold, is gereed tot haar antwoord: »Ecce ancilla Domini”.¹⁾

1) Zie A. Venturi — *La Madonna* — (Milano. 1900), p. 139—200.

Het ligt voor de hand nu ook in de derde (rechtsche) groep een tooneel te zien, samenhangend met de vorige. En reeds de beschrijving der figuren door den heer Haverkorn (blz. 215) is in staat de noodige inlichtingen te geven. Het dichtst bij het bed van Maria ziet de heer H. »een oud, gebaard man, die onder zijn arm houdt een zwaard, balk, staf, zaag of iets dergelijks». Wij kunnen in het midden laten of dat voorwerp een balk of een zaag is, zeker acht ik het dat hier niemand anders is voorgesteld dan de H. Josef (timmerman), zoodat deze figuur nog hoort bij de middelste groep.

Voor de duiding der overige figuren wijst nu het altaar den weg; de rechtsche groep stelt voor: de opdracht in den Tempel.

Zelfs op de afbeelding is duidelijk te zien, dat de vlak vóór het altaar staande, geëureoolde vrouw aan den er achter staanden priester het Kindeke overreikt. De beide overige figuren zijn dan Josef en Hanna.

Het zal thans wel geen betoog meer behoeven, dat de voorstelling in de rechter bovenhelft weinig kans heeft Sint Maarten te verbeelden. Waar ál de overige tafereelen een verheerlijking van Christus en Zijne moeder bedoelen, is de tusschenvoeging van een feit uit een heiligenleven weinig waarschijnlijk. Indertijd vóór den steen staande, heb ik trouwens de overeenkomst met de gewone St. Maartensvoorstelling niet heel groot gevonden, al kon ik toen, omdat de onderste tooneelen mij nog niet duidelijk waren, geen betere verklaring vinden. Nu wensch ik de aandacht te vestigen op 's heeren Haverkorn's mededeeling: »Boven zijn (St. Maartens) hoofd ziet men een figuur, dat wel zeer geschonden is, maar gelijk naar een mensch of engel.»

Ik zie n. l. in deze groep een afbeelding van: de vlucht naar Egypte. Maria, met het sterk ingebakerd kind op den arm, zit op den ezels (een paard staat hooger op de pooten en daarvoor ware hier c. q. ruimte genoeg), Josef loopt er achter, en op den achtergrond ziet men een der vallende afgodsbeelden; het is geheel en al de traditioneele voorstelling dezer scène.

De dateering van dit bas-relief wordt zeer bemoeijlikt door den geschonden toestand waarin het verkeert, enkele aanwijzingen zijn echter wel te vinden. Van het meeste belang is in dit opzicht de linker bovenhelft: Christus en Maria naast elkaar op den troon gezeten. Dit tafereel is, meen ik, een Weiterbildung van de z. g. Kroning van Maria. En waar dit laatste buiten Italie zeker niet vóór de XIIIe eeuw is afgebeeld en (blijkens muurschilderingen in Maas-tricht en Gent) in Nederland zelfs in de eerste helft der XIVe eeuw nog geheel traditioneel, zonder eenige wijziging, werd geschilderd, is er veel reden om aan te nemen, dat deze Bolswardsche, zoó uitzonderlijke conceptie, van betrekkelijk jongen datum is.

Het eenige costuumdetail, dat karakteristiek is, de hoofddoek van Maria, bevestigt deze meening. Den los-afhangenden sluier der XIIe eeuw, waarvan de heer H. spreekt, kan ik niet herkennen in dezen, onder de kroon over voorhoofd en schedel getrokken, dan strak den gelaatsvorm omplooienden en over de borst en schouders gevouwen huif. Het is ongetwijfeld de veertiend'eeuwsche hoofddoek, ons van zoovele graftomben bekend.

Resumeerend, kom ik tot de slotsom, dat de Bolswardsche steen dagteekent uit de eerste helft of het midden der XIVe eeuw en waarschijnlijk gemaakt werd als versiering van den in de XIVe eeuw gebouwd toren der St. Maartenskerk, die — blijkens het jaartal van de klok — in 1355 voltooid was. Voeg ik hier nog bij, dat buiten al zulke precisering om, de totaalindruk van het werk zeer zeker eer aan veertiend'eeuwsche, dan aan twaalfd'eeuwsche kunst doet denken.

Ten slotte de Zwolsche boogvulling. De heer Haverkorn volgt daar de gedrongen verklaring van den heer Spitzen, hoewel Bethmann — de medewerker van Wattenbach — al den goeden weg had gewezen, toen hij herinnerde aan het »zitten in Abraham's schoot, uit de gelijkenis van Lazarus". Alleen volslagen onbekendheid met de middeleeuwsche iconografie heeft den heer Spitzen tot zijn zonderlinge hypothese kunnen brengen, tot de meening, dat deze allergewoonste voorstelling het bezoek der engelen aan Abraham zou kunnen verbeelden. Voor alle gebeurtenissen, die tot de gebruikelijke sujetten der kerkelijke plastiek behooren, had de kunstenaar een vast, door lange traditie gewijd schema te volgen, waarin hij maar zelden essentiele wijzigingen aanbracht. Zoo is ook het bezoek der engelen aan Abraham een tafereel, waarvan de afbeelding in hoofdlijnen vaststaat. Al naarmate Byzantijnsche of Westersche geest deze verbeelding inspireert, vindt men in dit tooneel de gastvrijheid van Abraham óf zijne aanbedding der drie gezonden als karakteristiek moment ¹⁾.

Alle bezwaren door den Heer Spitzen tegen Bethmann's duiding ingebracht, zijn daarentegen volkomen imaginair: de nimbus om het hoofd der zalige zielen komt herhaaldelijk voor en juist deze voorstelling, die ten slotte niet anders dan een symbolische afbeelding van het hemelsch Paradijs is, vindt men telkens weer als versiering bij den hoofdingang eener kerk. Inderdaad is de plaats van den hoofdingang, de westgevel, de aangewezen voor de plastische voorstelling van het »Laatste Oordeel". Zeker de meeste kerken, in de XIIe en XIIIe eeuw gebouwd, hebben dit tooneel als versiering van tympan of porche in hunnen westgevel ²⁾.

1) Detzel — *Christliche Iconographie* — II, S. 13 f.

2) E. Male — *L'Art religieux du XIIIe siècle en France* — p. 453—490.

Het algemeen schema is dan: in het midden de tronende Christus, vóór hem Michael de zielen wegende, rechts de gezaligden, die naar den Hemel, links de verdoemden, die ter helle varen. En o. a. in Laon, Chartres, N. D. te Parijs, Reims, Bourges en Saint Urbain te Troyes wordt de Hemel voorgesteld door de zalige zielen in Abrahams schoot. De Zwolsche steen is dan ook waarschijnlijk de

tympan der deur van het linker zijschip der kerk. De hoofddeur (die trouwens breeder moet zijn geweest) zal dan een simpele verbeelding van het Oordeel (of Majestas Domini) hebben vertoond, de rechter deur in den tympan Leviathan's geopenden muil, waarin de verlorenen worden gedreven. Te meer is het noodzakelijk in deze voorstelling niet anders dan een beeldspraak van het Paradijs te

gelijk de eerste regels van het randschrift ook kennelijk bedoelen:

Qui fons es vitae, nos duc ad pascua vitae.

Tu caput ecclesiae, nos membra tibi tua iunge.

Het bewijs der verwisseling wordt door deze miniatuur geleverd. Maar ter vergelijking met den Zwolschen steen is de tweede afbeelding ¹⁾ merkwaardiger (fig. 2).

Want terwijl hier de op een troon gezeten grijsaard met kruisnimbus blijkbaar God den Vader voorstelt, luidt toch de smeeking van den rijken jongeling in de hel: »*Pater Abraham miserere mei.*» En hier is dus hetzelfde geval als te Zwolle, waar de blijkens gelaat en gebaar God-de-Vader voorstellende figuur toch in de inscriptie Pater Abraham wordt genoemd.

Terloops merk ik op, dat ook in deze miniatuur de zielen in den schoot den nimbus dragen, een bijzonderheid, die — volgens den heer Spitzen — niet overeenkomstig de iconografie der zaligen zou zijn (!).

Ik geloof, dat de verklaring van den Zwolschen steen hiermede volkomen gedocumenteerd is. Haseloff heeft van deze iconografische ontaarding geen voorbeeld aangetroffen voor het einde der XIIe eeuw. Ook dáárom is het nauwelijks waarschijnlijk, dat de Zwolsche steen ouder zou zijn. Dat hij in geen geval uit de eerste helft der XIe eeuw kan dagteekenen, behoeft zelfs geen betoog. De krypt der Deventer Sint Lebuinus en wat er in Utrecht nog over is aan architectuur uit Bernulphus' tijd, sluit het bestaan eener vroeg-elfde eeuwse Nederlandsche figurale sculptuur volkomen uit. ²⁾

JAN KALF.

Oude gebouwen te Rotterdam.

Uit de sedert jaren bestaande bouwkundige-vereeniging Bouwkunst en Vriendschap heeft zich eene commissie gevormd met het doel om gegevens en afbeeldingen te verzamelen van oude architectonisch belangrijke gebouwen en fragmenten. Deze commissie bestaande uit de H.H. H. Kloot, J. Heijink, W. Bruynzeel Czn., P. G. Buskens en A. Spoon, heeft zich in Februari l.l. tot de stadgenooten gewend om medewerking.

Al moge Rotterdam betrekkelijk arm zijn aan belangrijke oude bouwwerken, er is toch nog heel wat merkwaardigs uit de 17e en 18e eeuw, dat bewijs levert van de welvaart van toen.

Met volle instemming vermelden wij deze poging om, waar het

1) Bibliotheek van Sainte Geneviève te Parijs — Ms. 10.

2) De twee uitmuntende kapiteelen uit dezen zelfden tijd in het Stedelijk Museum te Utrecht houd ik voor geïmporteerd werk.

behouden dikwijls moeilijk valt, althans de afbeeldingen en opmetingen in tijds bijeen te brengen en gaarne wenschen wij de commissie veler steun en medewerking.

Amsterdam.

De commissie voor de kerkgebouwen der Ned. Herv. Gemeente te Amsterdam tracht gelden bijeen te brengen voor de restauratie der geschilderde ramen in de Oude Kerk. De kosten worden geraamd op *f* 15000.—

Deventer.

Er heeft zich eene commissie gevormd voor de restauratie van het uitwendige van de Groote- of St. Lebuimuskkerk te Deventer.

N. R. Ct. 16 Maart 1902. II. B.

Medemblik.

Bij de restauratie van de Ned. Herv. Kerk te Medemblik heeft men dezer dagen bij het schoonmaken der muren, onder de kalklaag der pilaren muurschilderingen gevonden uit 1602. Voor zoover nu reeds zichtbaar, hebben ze weinig geleden.

(N. R. Ct. 22 Februari 1902, I. A.)

Middelburg.

De onderhanden zijnde restauratie van het Stadhuis te Middelburg is thans zoover gevorderd, dat de stelling aan den linkervleugel is weggenomen.

Vier nieuwe beelden van Hollandsche Graven zijn in de nissen geplaatst, in plaats van de oude verweerde beelden.

Bouwwereld 29 Januari 1902, No. 5.

Soest.

De Gemeenteraad besloot den gemeentetoren, dagteekenende uit het laatst der middeleeuwen, te doen restaureeren, onder leiding van den heer Frowein, architect te 's Gravenhage, mits het Rijk de helft der op *f* 10.000 geraamde kosten bijdraagt.

Bouwwereld 1 Januari 1902, No. 1.

Wadenoyen.

Men wil de kerk der Ned. Herv. Gemeente, die zeer vervallen is, restaureeren. In de kosten, die op *f* 3600.— geraamd worden, heeft het Rijk ingevolge eene overeenkomst *f* 1000.— toegezegd.

Bouwwereld 8 Januari 1902, No. 2.

Boekbeoordeeling en -Aankondiging.

Ermitage Impérial. Catalogue de la Galerie des Tableaux.
Deuxième partie. Écoles néerlandaises et école allemande.
Par A. SOMOF. St. Pétersbourg 1901. 8°.

Reeds na zes jaren heeft de ijverige directeur van de Keizerlijke Ermitage te St. Peterburg, de heer Somof, een nieuwen druk uitgegeven van zijn voortreffelijken catalogus der afdeeling Nederlandsche en Duitsche scholen. Dat was niet alleen noodig om eenige verbeteringen aan te brengen, maar vooral ook om de belangrijke aanwinsten die hij kon beschrijven.

Vooreerst konden wederom eenige stukken uit het dépôt te voorschijn gehaald worden. In 1893 een Soldatenwachtkamer van *Jacob Duck* (gemerkt) en in 1894 een Buitenpartij van *Adriaen van de Venne* van 1621, niettegenstaande de duidelijke naamteekening vroeger gehouden voor het product van een onbekend schilder uit de school van Brueghel, benevens twee kleine tegenhangers van *Arie de Vois* (gemerkt), waarvan het eene stukje een slapende nimf, het andere een gewonden jager voorstelt.

Een onderzoek in het meubilair van het Keizerlijk Paleis Lazienki te Warschau in 1895 had het onverwacht gunstige gevolg, dat er nevens een Rembrandt drie andere werken van groote waarde uit verwijderd en naar St. Petersburg overgebracht konden worden. Een zelfportret van *Aert de Gelder* (gemerkt) en een van *Bartholomeus van der Helst*, dat evenals het exemplaar in de Uffizi te Florence overeenkomt met de fraaie zwartekunstprent van Blooteling; het Petersburgsche is afkomstig van de veiling coll. van der Marck van 1775. Ten derde een *Fan Steen* »De moeielijke keuze», een variant op het o. a. ook door Moyaert in het Rijksmuseum behandelde thema, waarbij de schilder het weer niet heeft kunnen laten, er een spreuk bij te zetten: »dat ghy zoekt socht ick me». De *Rembrandt* is het portret van een aanzienlijk jonkman en gold voor een werk van Jacob Gerritsz. Cuyp, ofschoon het gemerkt is: Rembrandt f. 1634. Er is dezelfde jongeling op voorgesteld als op het portret in de National Gallery te Dublin, dat vroeger in de coll. Dansaert te Brussel verkeerdelijk Johannes Antonides van der Linden heette.

In 1897 haalde de heer Somof uit het paleis Peterhof nog een *Duck*, een Buitverdeeling (gemerkt) en twee ronde riviergezigtjes van *Fan van Goyen*, waarvan het eene met zijn monogram en het jaartal 1641 gemerkt is, en die behooren bij twee dergelijke stukjes,

al sedert lang in de verzameling berustende. Nog leverde het paleis van Tzarskoé-Sélo in 1898 het belangrijkste, een Christus en de Samaritaansche van *Rembrandt* 1659. In het einde der 18de eeuw bevond deze schilderij zich in de collectie Blackwood in Engeland en werd toen (1794) in een fraaie zwartekunst gegraveerd door Richard Houston. Smith heeft het stuk uit deze prent beschreven en wist niet waar het stuk zelf gebleven was. Door onhandig schoonmaken en hinderlijke retouches was Rembrandts hand dan ook vrijwel onherkenbaar geworden, zoodat het op den paleisinventaris vermeld stond als het werk van een onbekend schilder uit zijn school.

En uit het Winterpaleis kwam een Ruitergevecht voor den dag van *Fan Baptist Weenix*, dat onduidelijk gemerkt is en vroeger gold voor werk van Jacques Courtois.

Van prins Galitzine werd verworven een Naaister door *Gabriel Metsu* (gemerkt).

Van de aankopen was slechts één stuk reeds in West-Europa bekend, nl. Gillis van Coninxloo's landschap met de historie van Latona en de Lycische boeren. Dit werd nl. verworven op de veiling Schubart, in 1899 te München gehouden.

Het overige, om slechts bij de Hollandsche school te blijven, bestaat uit een stilleven (ontbijt) van *Pieter Claesz.*, gemerkt en 1647 gedateerd, gekocht in 1896 van Mevr. B. P. Kostromitinoſ. Een *Abraham van Cuylenborch* van 1648, zooals meestal nimfen in een grot voorstellende (gemerkt), gekocht in 1900 van Prof. C. S. Makowsky. Het Offer van Jerobeam aan Bethel, door *Gerbrand van den Eeckhout* 1656 (gemerkt), dat in 1898 gekocht werd van den generaal-majoor W. W. Ganine te Wilna; het importante schilderij (1.58 M. hoog, 2.02⁵ M. breed) was door Lodewijk XV aan zijn schoonvader Stanislaus Lesczinski gegeven, doch geraakte na diens dood weer in particuliere handen. Dan een mans- en een vrouwenportret van 1630, toegeschreven aan *Nicolaes Elias*, gekocht van den luitenant N. M. Linéwitch. Een Sint-Jeroen van *Joannes de Hemessen* 1543 (gemerkt), in 1895 gekocht van den staatsraad W. W. Predtetchensky. Een merkwaardig schilderij van *Paulus Moreelse* 1602, voorstellende den Venusberg met Tannhäuser; het is mij niet bekend, dat aan deze sage door eenigen anderen oud-Hollandschen schilder ooit het onderwerp voor een schilderij ontleend is; het stuk werd in 1899 gekocht van den directeur A. Somof. En eindelijk in 1897 was op gelijke wijze verworven een riviergezicht van *Salomon Ruysdael* 1630, zóó lees ik ten minste het jaartal, dat misschien wel het vroegste op een zijner werken is. De naamteekening S. Ruisdael met een i in plaats van een y is ook zonderling en bevat misschien een waarschuwing tegen de echtheid van de signatuur.

Tot zoover de aanwinsten, waarmede weer menige lacune ge-

vuld werd, want Pieter Claesz, Gillis van Coninxloo, Abraham van Cuylenborch, Nicolaes Elias, Jan van Hemessen, Salomon van Ruysdael, Adriaen van de Venne en Arie de Vois waren nog geen van allen in de Ermitage vertegenwoordigd.

Een belangrijke wijziging heeft plaats gevonden bij het bekende schilderij, dat nog steeds doorgaat voor Jacob Cats, den jongen Willem II onderwijs gevende, welke dwaze benaming het stuk trouwens in 1772 al droeg, toen het in het bezit was van den postmeester-generaal Cesar te Berlijn en Georg Friedrich Schmidt er een fraaie prent naar maakte. Reeds op deze prent werd *Govert Flink* als de schilder genoemd, maar op grond van »stijl-kritiek» werd het gehouden voor werk van *Jan Lievens*. Nu is bij een reiniging de naamteekening G. Flink voor den dag gekomen!

Een in den vorigen druk *Poelenburg* genoemd Italiaansch landschapje met naakte nimfen wordt in den nieuwen druk gemist, maar in het register onder *Haensbergen* geboekt. Het was afkomstig uit de collectie Poullain (overl. 1780) en is in het Cabinet Poullain als een Poelenburg door H. Guttenberg gegraveerd.

Een haringvrouw, vroeger als een origineel werk van *Don* gecatalogiseerd, is gedegradeerd tot een copie van de hand van *van Staveren* naar het origineel dat het laatst gezien is op de veiling Narischkine te Parijs 1883. Wellicht reeds ontleend aan den verdienstelijken arbeid van Dr. Martin?

Nog is eene belangrijke wijziging, dat de vroeger met een ? aan *Scorel* toegeschreven portretten thans zonder dat twijfelteeken *Christoph Amberger* toegedeeld zijn. Vroeger hadden ze ook al eens voor Holbeins dienst gedaan.

Het prachtstuk van *van der Helst* »De voorstelling van de bruid» van 1647 heet thans voor te stellen de familie van D. Blaauw »un des doyens de la garde civique d'Amsterdam». Deze benaming is stellig onjuist. Van de oudere Amsterdamsche patricische familie Blaeu hebben slechts Michiel Cornelisz. en zijn zoons Jan en Cornelis posten bij de schutterij bekleed, maar de oude Michiel, die al in 1616 Brandmeester was, in 1620 Regent van het Aalmoezeniersweeshuis en in 1626 Assurantiemeester werd, was 1647 stellig veel ouder dan de zittende heer in den bloei zijns levens op het familie-tafereel. En van zijn drie zoons waren Cornelis en Jacob toen al dood, terwijl Jan niet gehuwd geweest is. Ook met de eerst later tot aanzien geraakte boekdrukkersfamilie Blacu komt men er niet, want Dr. Joan, de eenige die in aanmerking zou kunnen komen, is eerst in 1634 gehuwd, zoodat geen van zijne kinderen afgebeeld kan zijn in het jonge paar op den voorgrond; ook is eenige gelijkenis met de bekende van hem bestaande portretten niet aanwezig.

Het werk is in 1850 gekocht op de verkooping van de collectie Koning Willem II, en moet voor den Koning in 1845 verworven zijn uit den inboedel van Mevrouw Bichon Vis, in wier te Rotterdam gevestigde familie het lang geweest moet zijn. Nu bezat de heer Neville D. Goldsmid te 's-Gravenhage eveneens vier portretten van van der Helst, afkomstig uit denzelfden inboedel, en deze bevatten de namen Gerrit Visch en Maria Couwenhoven en Willem Visch en Eva Bisschop. Niet onwaarschijnlijk hebben wij hier met dezelfde personen te doen, maar de verzameling Goldsmid is 4 Mei 1876 te Parijs verkocht en ik weet niet waar de vier van der Helsten gebleven zijn.

Voor een nieuwen druk beveel ik deze aangelegenheid den heer Somof tot nader onderzoek aan, evenals het volgende.

Het prachtige stadsgezicht van *Jan van der Heyden* (n°. 1211) is een topographisch zeer nauwkeurige afbeelding van de Amsterdamse Bierkaai met een gezicht op de Oude Kerk.

Een portret van *Gerard van Honthorst* heet tegelijkertijd het portret van den Paltsgraaf Robert en een herhaling van een portret in het Mauritshuis te 's-Gravenhage. Nu stelt evenwel het eenige portret daar, dat hiervoor in aanmerking komt, niet genoemden Paltsgraaf maar Prins Willem II voor. Vermoedelijk schuilt de fout bij de verwijzing naar het Mauritshuis, want het Petersburgsche portret is een pendant van dat van Roberts broeder, den lateren Keurvorst Karel Lodewijk.

Met de *Palamedeszen* is de heer Somof in de war. Er worden twee Palamedes Palamedesz. genoemd, Senior en Junior, die beiden een ruitergevecht geschilderd zouden hebben, en waarvan N.B. dat van den laatste Palamedes Stevaerts 1612 gemerkt zou zijn. Onnoodig op te merken, dat zelfs voor Senior dit jaartal te vroeg is. De jongere Palamedes had dien naam trouwens reeds als familienaam aangenomen. Vermoedelijk zal het jaartal 1632 gelezen moeten worden en stellig is het van den bekenden gevechtschilder, die zich afwisselend Stevaerts en Palamedesz. noemde.

Ook de naamteekening *Rembrandt F.* 1666 op diens bekend portret van Jeremias de Decker kan niet goed gelezen zijn, of zij is niet authentiek, want reeds zes jaar te voren werd in den »Hollandschen Parnas» (p. 406) een gedichtje van H. F. Waterloos op dit portret afgedrukt.

Een dergelijke opmerking moet ik maken bij het kerkinterieur van *Hendrick van Streek*, waarvan de signatuur opgegeven wordt: v. Streek 165. . . , terwijl Hendrick van Streek toch pas in 1659 geboren werd.

Ten slotte nog iets over het genrestukje, gemerkt: I. v. Velsen

1633. Dit wordt genoemd het werk van Jan van Velsen, maar de schilder heet in werkelijkheid *Jacob Fansz. van Velsen*. Van dezen zelden voorkomenden meester, die 1625 in het Delfsche gild werd opgenomen, is mij slechts nog een soldatenwachtkamer in de collectie Schönborn te Weenen bekend, terwijl in de Zeitschrift für Bildende Kunst (Neue Folge, VI, p. 247) een muziekkartje van hem is afgebeeld, die in 1895 met de collectie Doetsch te Londen gevceild is, en waarin hij zich geheel als een navolger van Anthonie Palamedesz. doet kennen. Aveline heeft onder de benaming »Le Musicien Espagnol" een dergelijk stukje van hem gegraveerd, waar een dame op de gitaar het gezang van een heer begeleidt; dit was gemerkt: J. Velsen pinx. 1631.

Ook deze catalogus prijkt weer met een aantal zeer goed geslaagde autotypieën.

E. W. MOES.

HANNS FLOERKE. *Der Niederländische Kunst-Handel im 17. und 18. Jahrhundert. Inaugural-Dissertation, Basel 1901.*

Verreweg de meeste Duitsche kunsthistorische dissertaties houden zich met het een of ander aan de Italiaansche kunst ontleend onderwerp bezig, enkele ook wel met middeleeuwsche »Nordische" kunst, maar de Hollandsche schilders trekken slechts zelden een Duitsch student zoodanig aan, dat hij er meer speciaal studie van maakt. Daarom mag het verschijnen van deze dissertatie met ingenomenheid worden begroet, te meer daar zij een onderwerp behandelt, waarin ieder, die in de geschiedenis onzer schilderkunst belang stelt, zich gaarne verdiept.

De schrijver begint met te wijzen op de groote productiviteit der Hollandsche schilders, die hij op verschillende wijzen tracht te verklaren. Hij constateert, dat de kunst door de Hervorming van een kerkelijke tot een burgerlijke wordt en dat zodoende niet meer de kerken, maar de woonhuizen zijn aangewezen als de plaatsen, waar schilderijen worden opgehangen. Dit is duidelijk. Maar is het wel waar, dat daardoor, gelijk de schrijver betoogt, de productie zoo sterk is toegenomen? Ik geloof, dat, indien de schrijver bedacht had, hoeveel schilderijen er zich in den katholieken tijd hier te lande in de kerken, kapellen en kloosters bevonden, hij dit niet zou gezegd hebben. Hij zou dan evenmin, op bestaande statistieken afgaande, hebben betoogd, dat de Italiaansche schilderkunst zooveel minder productief is geweest dan de Hollandsche. Want men mag daarvoor niet, gelijk schr. doet, de musea tot maatstaf nemen.

De tabel, die hij grootendeels aan die van Marot ¹⁾ ontleent, levert wel is waar een verhouding op van 520 Hollandsche schilderijen tegen 333 Italiaansche, 129 Duitsche, 93 Fransche, enz., maar dit gaat niet op, daar toch minstens de helft der Italiaansche schilderijen in de kerken en kloosters gebleven zijn, terwijl de Nederlandsche juist grootendeels in de musea zijn beland. Men kan dus uit dergelijke tabellen -- tenzij ze uiterst volledig zijn, -- geen gevolgtrekking maken omtrent productie in vergelijking tot die van andere landen. Evenmin ook wat de Nederlanden zelf betreft.

Wat daarentegen wèl het geval is, is dat na de Hervorming het schilderen van kabinetstukken toeneemt, dat dus het getal »roerende» schilderijen, om dit zoo eens te noemen, dat der »onroerende» verre gaat overtreffen.

Daar nu de kunsthandel zich toen uitsluitend tot de verplaatsbare schilderijen beperkte, is het dus wel te begrijpen, dat deze zich meer en meer ging ontwikkelen. Daarbij komt dan nog de opeenhooping van schilders binnen een klein gebied en de toenevende welvaart in datzelfde gebied, een welvaart die echter geenszins de prijzen in de hoogte drijft of de schilders van hun kunst kan laten leven. Daarom gaat ook de bewering, dat »eine grosse Production einen grossen Bedarf voraussetzt», niet geheel op.

Maar, laten wij Dr. F's redeneeringen rusten: de feiten van sterken opbloei van den kunsthandel, overproductie en concurrentie staan vast en worden door den schrijver in den loop van zijn betoog zeer goed toegelicht. Aan van den Branden's »Geschiedenis der Antwerpsche schilderschool» ontleent hij de schildering van den Antwerpschen kunsthandel, terwijl S. Muller's »Utrechtsche Archieven» hem stof verschaffen, om den Utrechtschen kunsthandel te beschrijven, waaraan hij een interessante beschouwing over de vrije en andere markten in Holland vastknoopt. De bekende plaats uit John Evelyn's dagboek, over schilderijen op de Rotterdamsche kermis, wordt evenmin vergeten. Maar daarbij wordt te veel geloof gehecht aan hetgeen deze Engelschman over schilderijen in de boerenwoningen zegt. Het kan waar zijn, dat Evelyn niet overdrijft, maar het is toch wel opmerkelijk, dat men, zoover ik kan nagaan, nergens, noch op schilderijen, noch op prenten, in boerenwoningen veel schilderijen aan den wand ziet hangen. De boeren hebben ze wel gehad, maar niet in die groote mate. In de steden is dit iets anders: bij den kleinen burgerman begint het reeds. Daarvan kan men vooral op schilderijen en prenten bewijzen te over vinden.

1) In „Chefs d'Oeuvre du Musée du Louvre”.

Deze zoo leerrijke bronnen heeft de schrijver naar mij voorkomt, te weinig geraadpleegd. Van de schilderijenmarkten sprekend, noemt hij slechts één voorbeeld (blz. 21, noot) en daarbij vergist hij zich, want hij ziet de reclameplaat van een kwakzalver, waarop de door dezen genezen personen zijn afgebeeld, voor een uitstalling van schilderijen aan ¹⁾. En toch zijn er voorbeelden genoeg van dergelijke schilderijenkramen, o. a. op eenige schilderijen van Vinckboons, prenten van v. d. Venne enz. Schrijver had meer moeten gebruik maken van wat schilderijen, prenten en boekillustraties ons op dit gebied leeren.

Wat verder de litteratuur betreft, daarvoor had hij in menig pamflet, menige gedichtenverzameling en reisbeschrijving nieuwe gegevens kunnen vinden. Want hetgeen hij vertelt is op één uitzondering na (een interessant citaat uit Filips von Zesen's »Beschreibung der Stadt Amsterdam," 1663) reeds uit de nieuwere literatuur bekend, zoodat mannen van het vak in Floerke's boek zoo goed als geen nieuws aantreffen. Een fout is verder, dat slechts hoogst zelden wordt aangegeven, aan welke bron een mededeeling ontleend is. Was dit het geval, dan zou dit boek den toekomstigen schrijver eener Geschiedenis van den Hollandschen Kunsthandel het excerpereen van een massa literatuur — in een lijst achter in dit boek opgegeven — besparen. Thans heeft dit boek voor dezen geen nut, maar is het alleen geschikt om den oningewijden lezer een indruk te geven van den kunsthandel dier dagen. Aan dat doel beantwoordt het m. i. volkomen. Zoo is b. v. zeer interessant de opsomming van voorbeelden, waaruit blijkt, hoe dikwijls er in schilderijen betaald werd. Huizen en kleeren werden voor schilderijen gekocht, gelag werd er mee betaald, kortom zij waren koopwaar »even goed als een mud aardappelen of wat tulpen." De schrijver heeft, vergis ik mij niet, hier alles bijeengebracht, wat de literatuur tot 1901 er over gebracht heeft, een enkel citaat uit Sorbière's »Lettres et Discours" uitgezonderd. Des te meer is het niet citeeren der bronnen te betreuren.

Over de concurrentie en de bepalingen om die tegen te gaan, loopt het tweede hoofdstuk, terwijl het daarop volgende aan het »Ausstellungswesen" gewijd is, waarbij wederom Muller's »Utrechtsche archieven" (die niet worden geciteerd) den schrijver goede diensten hebben bewezen. Schilderijen als bewijs noemt hij ook hier niet, terwijl dit toch zoo voor de hand ligt. De voorbeelden liggen weliswaar niet opgeschept, maar ze zijn er toch en er is zelfs literatuur over ²⁾.

1) Schilderij van J. C. Droochsloot in het museum Kunstliefde te Utrecht.

2) Zie vooral Dr. Th. v. Frimmel's »Gemalte Galerien", in diens »Galeriestudien"

Na een uitvoerig hoofdstuk over de kunsthandelaars, hoofdzakelijk ontleend aan de bijdragen in de »Jahrbücher der K. Preuss. Kunstsammlungen» (die niet in Floerke's literatuuroverzicht staan) en Bredius' opstel in het Amsterd. Jaarboekje van 1891, sluit het boek met eenige bladzijden over de geldswaarde in de 17^e eeuw, bij de samenstelling waarvan Max Rooses' artikel in Oud Holland goede diensten heeft bewezen. Dat de schrijver het gedichtje op Jan Pietersz. Zomer niet geheel begrepen heeft, is hem niet kwalijk te nemen.

Tot zoover over dit boek, dat — ik herhaal het — een welkome aanwinst is voor onze kunstliteratuur, een zeer gewenscht overzicht over den Hollandschen kunsthandel, hetgeen echter dit tegen heeft, dat het uitsluitend uit literatuur en niet tevens uit directe bestudeering van schilderijen en andere voor de hand liggende bronnen is geput.

Den Haag, Jan. 1902.

W. MARTIN.

Bijdrage tot de Geschiedenis der Middeleeuwse Kunstweverij in Nederland, door J. KALF, assistent aan het Nederlandsch Museum. Verslag van het St. Bernulphus Gilde over 1900.

De heer Kalf heeft met grondige studie nagegaan welk deel de Nederlanders hebben gehad in het vervaardigen der middeleeuwse versierde stoffen.

Vroegere schrijvers, als Bock en Fischbach in Duitschland, Rock in Engeland, twijfelden niet of de zijde-industrie zou in de Zuidelijke Nederlanden gebloeid hebben. Hunne bewijzen waren uiterst vaag. Pariset laat de kwestie rusten, maar men zou uit zijn werk »Les industries de la soie» opmaken, dat hij aan het bestaan van een Nederlandsch fabrikaat niet geloofde. Paul Schultze, de directeur van de Gewebe-Schule te Crefeld, schijnt echter van een tegenovergestelde meening.

Het schijnt wel, dat de meeste dezer auteurs hunne meening gebaseerd hebben op het feit, dat op de 15^e eeuwse schilderijen uit de Vlaamsche school zoo vaak zijden versierde stoffen zijn afgebeeld. De heer Kalf gaat de patronen dezer weefsels na en vindt dan, dat zij alle zijn terug te brengen op de ornamenten van nog bestaande stoffen, hetzij laat-Ryzantijnsche, Arabische of Arabisch-Italiaansche. Ook de terminologie der oude inventarissen en rekeningen wijst op Oostersche en Zuidelijke herkomst.

De beschouwing van stoffen welke in Zuid- en Noord-Nederland in kerken en verzamelingen bewaard worden, leidde tot geen

andere conclusie. Het tekst-onderzoek wijst steeds op een invoer door Oostersche en Italiaansche kooplieden. Die invoer was zoo belangrijk, dat Philips van Bourgondië, ten einde de Vlaamsche wolweverij te beschermen, bij ordonnancie van 11 October 1497 het dragen van zijde en fluweel verbood (men denke hier steeds aan versierde zijden stoffen).

In Noord-Nederlandsche steden, waar later weverijen gevonden worden, wijst niets op het bestaan van zijde-weverijen in de middel-eeuwen. Wij lezen, dat in Amsterdam eerst omstreeks 1600 zich een begin van zijde-industrie vestigt.

In Zuid-Nederland kan vóór de XVIe eeuw een niet zeer belangrijke industrie van half-zijden, effen stoffen bestaan hebben, welke omstreeks 1500 zich uitbreidde tot een weverij van verschillende, ook versierde, zijden weefsels.

In het begin der 16^e eeuw werd de grondstof, de ruwe zijde, in de Zuidelijke provinciën, in het begin der 17^e in de Noordelijke provinciën in voldoende mate ingevoerd.

Het werk van den heer Kalf is substantieel en goed gedocumenteerd. Verschillende lichtdrukken verduidelijken den tekst.

A. P.

Antiek Nederlandsch Goud- en Zilversmidswerk. 16 Cartons met fotografiën van 34 smeedwerken, tentoongesteld te Leeuwarden in 1900, uitgegeven en toegelicht door het Bestuur van het Friesch Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde (Friesch Museum) te Leeuwarden. Opname van W. A. Hayer, Meyer en Schaafsma, uitgevers. Leeuwarden 1902.

Den korten tekst, een greep uit den catalogus voor de tentoonstelling in 1900, behoeven wij niet te behandelen. De verdiensten van catalogus en tentoonstelling bespraken wij reeds in het Septemhernummer van den vorigen jaargang. Wij willen alleen maar met een enkel woord zeggen, dat deze uitgave van fotografische afbeeldingen ons welkom is, als nuttig vergelijkingsmateriaal. De keuze van de voorwerpen was goed. Jammer, dat de drinkhoorn van het St. Anna- of Rijnschippersgild te Kampen niet zoo gesteld werd, dat men den fraaien beestenkop waarin de punt eindigt, beter te zien kreeg. Het gegraveerde zilver, zoo moeilijk door fotografie weer te geven, is verdienstelijk geslaagd. Met genoegen zagen wij weer den fraaien bouilloire, stijl Lodewijk XVI.

A. P.

Mr. J. C. OVERVOORDE en Dr. W. MARTIN, *het Stedelijk Museum te Leiden.*

De eerste aflevering is verschenen van een prentwerk, gewijd aan het Stedelijk Museum te Leiden. Het bestaat uit lichtdrukken naar eenige der voornaamste kunstwerken met een verklarenden tekst door Mr. J. C. Overvoorde en Dr. W. Martin, en wordt uitgegeven door de firma Blankenberg en Co., te Leiden.

Daar nog pas een eerste aflevering verspreid en hierbij zelfs geen program van het geheel gegeven is, kan natuurlijk nog geen volledig oordeel uitgesproken worden, maar deze eerste aflevering wettigt toch reeds de verwachting, dat werkelijk onze waarlijk niet rijke litteratuur van prentwerken over onze musea met een hoogst belangrijke uitgave vermeerderd staat te worden. Dat de bewerking van den toelichtenden tekst aan degelijkheid niet te wenschen laat, wordt gewaarborgd door de goed klinkende namen der beide samenstellers, en de lichtdrukken die thans van een der beide triptieken van Cornelis Engebrechtsz gegeven worden, zijn voldoende, om de karakteristieke schoonheden van dit meesterwerk te kunnen waardeeren.

Mogen onze andere plaatselijke musea spoedig het goede voorbeeld volgen, en ons verrassen met dergelijke publicaties. Dankbaar zullen ze aanvaard worden. (*N. R. Ct.* 29 December 1901. II. A.)

Sinds verschenen ook de tweede en derde aflevering; zoodra het werk compleet is, hopen wij hieraan eene uitvoeriger bespreking te wijden. (*Red.*)

Van de hand van den Heer Grosse verscheen:

Aufgabe und Einrichtung einer Städtischen Kunstsammlung, Tübingen, 1902. Het werkje is verkrijgbaar voor *f* 0.55.

OVER BOEKDRUK.

Het Goud- en Zilverwerk in het Nederlandsch Museum voor Geschiedenis en Kunst, door A. PIT.

I.

De heer Pit vestigde mijne aandacht op de *Lijst der platen*, die in zijn werk over het zilverwerk van het Rijks Museum voorkomt. Ik had die niet opgemerkt en haast mij nu te verklaren, dat de daarop voorkomende aanduidingen met de verwijzingen naar den

tekst inderdaad het zoeken zeer gemakkelijk maken. Daarmede vervalt de in de noot mijner aankondiging gemaakte aanmerking over het hinderlijke door elkander staan der afgebeelde voorwerpen.

S. M.

II.

Nu den heer Mr. S. Muller Fz. werd toegestaan in dit tijdschrift een zoo uitsluitend aesthetisch onderwerp als de druk van een boek ampel te bespreken, zal het den ondergeteekende, die voor de typografische uitvoering van 's heeren Pits boek alleen de verantwoordelijkheid draagt, wel worden vergund zijn werk toe te lichten.

In overleg met den auteur werd vastgesteld, dat de tekst moest worden beschouwd als een beredeneerde catalogus, een werk, niet zoozeer bestemd om achter elkaar te worden uitgelezen met de versnellende volharding van romanverslinders, als wel om, na de eenmalige aandachtige lectuur aan een wetenschappelijk betoog verschuldigd, vooral te dienen tot wat de Duitschers een »Nachschlagewerk» noemen. De druk zou dus zóó worden ingericht, dat het gemakkelijk viel telkens terug te vinden dát deel van den tekst, dat verband houdt met een der afgebeelde voorwerpen.

Er werd daarom in het boek gelegd »een lijst der platen», die elk der op iedere plaat afgebeelde voorwerpen vermeldt met verwijzing naar de pagina waar dat voorwerp is besproken.

En omdat er nogal veel op iedere bladzijde staat, had de drukker te zorgen dat duidelijk werd aangegeven wáár telkens de bespreking van een nieuw voorwerp begint. Zoo kwam ik er toe het lichaam van den tekst zwart te drukken, maar van ieder nieuw voorwerp het volgnummer en den naam te rubriceren en door een paar vette kruisen den lezer nog meer duidelijk te maken: »hier kan de beschrijving, die gij zoekt, beginnen.»

Uitteraard gebeurde het nu, dat op de ééne bladzijde veel, op de andere weinig was rood te kleuren en dit noopte mij het rood nu eens wat langer, dan weer wat korter te hanteeren, alnaarmate het mij docht door het evenwicht der pagina te worden gevorderd. Niet de plaats, maar wel de duur van het rood is dus bepaald door mijne meening, »dat het zóó mooi stond» en indien Mr. Muller bedoelt het beter te hebben gevonden, indien ik het rood had gebruikt waar ik vond dat het leelijk stond, wil ik gaarne erkennen met ZEd.Gestr. van meening te verschillen. Ook thans kan ik het van mijzelf nog maar niet verkeerd vinden naar mijn beste weten zekere curhythmie te hebben betracht.

Blijkbaar echter is de »lijst der platen'', de sleutel op den tekst, Mr. Muller's aandacht ontsnapt! Maar zijn eenige eventueel ge-
gronde bedenking — de onmogelijkheid om de bij een voorwerp
behoorende beschrijving in den tekst terug te vinden — kan dan
toch moeilijk meer aan schuld van den drukker worden geweten.

Voor de onderverdeeling van den tekst waren natuurlijk de
intenties van den auteur beslissend. Deze had zijn werk geled in
afdeelingen, als: een korte voorafpraak, een geheel van opmerkin-
gen over middeleeuwsche orfèverie, een excurs over émaux, enz.
Ik zag mij dus genoodigd deze geleiding in den druk te laten uit-
komen en koos het gebruikelijke middel: tusschen het eind der
eene en het begin der volgende afdeeling liet ik een wit vacuum
om den lezer gelegenheid en aansporing tot rust en eigen overpein-
zing te geven.

*Helaas is ook dit TIENTAL pleisterplaatsen (op 41 pagina's) den
criticus ontgaan. . .* Maar indien een al te vurig postpaard de wissel-
halt voorbij rent, staat toch niet de heerbaan daaraan schuldig!

Intusschen blijft Mr. Muller zich nog ergeren aan de »vierkant-
heid'' van het zetsel en het ontbreken van alinea's binnen de grenzen
der onderafdeelingen. En hier moet ik mijn moedwil eerlijk belijden.
De alinea in hedendaagsch drukwerk dient om aan te duiden, dat
een reeksje van gedachten, in een of meer volzinnen verwoord,
eindigt en een nieuwe serie ideeën begint. De drukker laat dan
een half vol-gezetten regel verder wit (men noemt dit een uitgang)
en doet den volgenden regel ter breedte van een paar letters in-
springen (de z. g. insnijding). Dit veroorzaakt, dat de omtrek van
een aldus gezet blok een zeer onregelmatige figuur op den witten
bladgrond beschrijft.

Om dezen onbehagelijken contour te vermijden, moest ik het
alineëeren nalaten en om nu toch den lezer duidelijk te maken
wáár in den tekst een nieuw complex van gedachten aanvangt,
bracht ik daar vóór telkens een sterk sprekend teeken aan: een
tusschen twee witte vierkanten gezet rood sterretje. Ook op deze
wijze wordt de aandachtige lezer even opgehouden en gewaarschuwd:
het middel is evenzeer — maar ook niet meer of minder — een stil-
zwijgende afspraak tusschen drukker en lezer.

Het door Mr. Muller zoo goedgunstig toegelaten middel: de
halve regels op te vullen »met roode stipjes of kruisjes'', scheen
mij onbruikbaar, omdat ik van vroegere proefnemingen weet, dat
zulke vulsels veel te sterk spreken en de pagina leelijk onrustig
maken.

De door mij verkregen teekening van het door den druk ge-
kleurde veld op den witten grond werd een zeer regelmatige, en,
m. i., aangename figuur.

Bij dit strakke geheel nu zou het weinig passen de illustraties met de sjeke nonchalance van Fransche romanverluchters tusschen den tekst te laten zeilen. Integendeel noopte het feit, dat de afbeeldingen tegelijk met den tekst op dezelfde pers geboekdrukt werden, dit hun karakter ook bij hunne plaatsing te laten uitkomen en ze dus zooveel mogelijk door letters vast te omsluiten.

Vandaar ook dat -- voor zoover het niet om de kosten moest worden nagelaten -- voor de tekstillustratie zincografie en houtsnede als reproductie-procédé's werden gekozen.

Ook Mr. Muller's klacht over de onduidelijkheid van den titel moet ik zacht maar zeker afwijzen. Ten eerste acht ik interpunctie met het monumentaal, epigrafisch, karakter van een boektitel volkomen onvereenigbaar, maar ten tweede *heeft Mr. Muller alweer niet goed gezien*, als hij zegt dat de geheele titel is gezet van »even grootte letters”. Want wat mij voorkwam het compendium van den inhoud te zijn: de woorden *Het Goud- en Zilverwerk* liet ik in *veel grootere* kapitalen ¹⁾ en in rood drukken, terwijl de overige regels van den titel zwart zijn.

Zoo blijkt dan dat de manier van drukken van dit boek geheel werd aangegeven door technische en aesthetische overwegingen. En, indien er al een »ziekelyke” voorkeur voor regelmaat en evenwicht uit mijn drukwerk spreekt, dan heb ik die kwaal waarschijnlijk overgeërfd van die allereerste typografen (in dubbelen zin archi-typographi), die het verstonden van hun lettercomposities een prachtige bladversiering te maken. Eenige »idiosyncrasie der moderne literaire school” (sic) kon te eer hieraan vreemd blijven, omdat juist voor decoratieve kunst onze hedendaagsche literatoren allerminst oog hebben gehad en zelfs de pracht-edities hunner werken als typografie weinig meer dan »misdruk” plegen te zijn.

Ik voor mij acht het juist een der voortreffelijkheden van Pit's arbeid, dat hij in de uitvoering van zijn boek de overtuiging heeft willen uitspreken, dat ook het boekdrukken behoort tot de gebruikskunsten. En waar Mr. Muller dezen opzet geheel miskende en zóó weinig het belang er van schijnt te beseffen, dat hij een werk veroordeelde, dat hij blijkt toch wel niet met diplomatieke nauwkeurigheid bekeken te hebben, vond ik het noodig, ook met het oog op uitgever en drukker, zonder wier onbekrompenheid en intelligente medewerking deze poging niet mogelijk ware geweest, de ongegrondheid van zulk oordeel aan te toonen, zelfs op gevaar af van eene oratio pro domo verdacht te worden.

Amsterdam, 25 Jan. 1902.

JAN KALF.

1) Het verschil is inderdaad niet gering. De letters van dezen eersten regel hebben 36 punten, de andere 28.

Tentoonstellingen.

Tentoonstelling van Teekeningen van Oude Meesters, te Leiden.

Door de Vereeniging »de Laeckenhalle» werd van 15 tot 25 Januari j.l. een tentoonstelling gehouden van teekeningen van oude meesters, Hollandsche en Vlaamsche, welwillend voor dit doel afgestaan door den heer P. Langerhuizen Lzn. te Bussum, die uit zijn omvangrijke verzameling een kleine honderd belangrijke teekeningen had uitgekozen voor deze expositie. Door de redactie van het »Bulletin» daartoe aangezocht, wil ik hier gaarne een kort relaas geven van het voornaamste dat deze interessante tentoonstelling te zien gaf.

Bij het binnentreden viel het oog het eerst op een reeks geteekende portretten, waaronder vooral twee van *Goltzius* (cat. n°s. 33 en 34) uitmunten. Het eerste is een mansportretje, borstbeeld, rond, afkomstig uit de verzameling van Ploos van Amstel, die er op schreef: »Jan Bartsen, schoonvader van H. Gols.» Het andere portretje, veel fijner uitgewerkt en mooier bewaard, evenals het vorige een »silverpoint», stelt een jongen voor, blootshoofds, met een hoed bij zich. Het is boven gemerkt »Aetat. XI 1583.»

Na deze beide portretjes, die voor mij iets bijzonder aantrekkelijks hadden, valt nog een met pen en penseel geteekend ovaal portret door *David Bailly* te noemen (n°. 4), voorstellende Pieter Hasselaer, schepen en raad van Amsterdam. Dit stukje, dat gemerkt is »D. Bailly fecit A^o. 1625», is een typisch voorbeeld van die iet of wat droge penteekeningen van Bailly, die tijdens zijn leven zoo gezocht waren. Ik herinner even aan Orlers' woorden, die verhaalt, dat Bailly in 1623 begonnen was »eenige personen »in het cleijn mette penne ende daer naer met een fijn pinceeltgen »seer curieus ende suyver te maecken, de welke bij de const-lief-hebbers met lust ende aengenaemheynt gesien werden.»

Verder valt nog een mansportret te vermelden, toegeschreven aan *Frans Pourbus den Jonge* (n°. 66), maar waarvan ik niet meer durf zeggen, dan dat het Vlaamsch werk is. Het is rechts gemerkt: »AN 1618», en afkomstig uit de veiling de Vos 1883.

Belangrijker is het abusievelijk aan *Dirk de Bray* toegeschreven mansportret, dat gemerkt is »I. D. Bray 1658.» Ploos van Amstel heeft er bijgeschreven, dat het Salomon de Bray moet verbeelden, maar die bewering kunnen wij laten voor hetgeen zij is. Later was het stuk in de collectie Cranenburg. Het is een pittige, goed door-

werkte potloodteekening, goed in elkander gezet, vooral de karakteristieke kop.

Een aan *Dou* toegeschreven portretstudie (n°. 24, valsch gemerkt) is niet van diens hand; eerder is aan *Sandrart, Fanson van Ceulen* of iemand uit die richting te denken.

Met het vermelden van een portret van veldmaarschalk Paulus Wurtz, door *J. de Bisschop* (n°. 11) en een potloodschets voor een jongensportret in nis, door *Frans van Mieris I* (n°. 56, gemerkt) heb ik de voornaamste portretten opgesomd.

Onder de teekeningen van meesters van het genre spande op deze tentoonstelling de kroon een roodaardekrabbel van *Brouwer* (n°. 17), een van die bladen met vluchtige schetsen naar de natuur, die hem stof gaven voor zijn schilderijen. In een herberg ziet men drie boeren. Links staat er een die zich in den arm knijpt, omdat hij last heeft van jeuk. Naast hem zit een ander, met een glas in de hand, zijn rechterbeen op een bank uitgestrekt, terwijl een derde, rechts, met een kruik in de hand op een stoel zit.

Deze teekening is karakteristiek Brouwer, vooral te herkennen aan den hoekigen eersten aanzet en het rondder lijnen, naarmate hij meer acheveert. Het stukje is niet gemerkt.

Van *Adriaen van Ostade* waren er een paar goede gekleurde teekeningen, een boer en een vioolspeler, (n°. 63) in den trant van de teekeningen, die Ploos zoo gaarne reproduceerde. Beter dan deze is een schets van een dorpsstraat, waar een melkmeisje bezig is, haar waar te verkoopen (n°. 64, niet gemerkt). Het is een vrij uitvoerige studie voor een schilderij, met inkt, potlood en verf gedaan.

Van *Bega* was er een herbergsscène met de steeds bij dezen meester terugkerende figuren, een beetje flauw met kleur opgewerkt, voluit gemerkt (n°. 8). Een dergelijk tafereel was er ook van de hand van *Adriaen Matham* (n°. 53, gem. en gedat. 1654), een teekening met potlood en roodaarde. Een derde herbergsscène, een boer en boerin voorstellend, was aan *David Teniers I* toegeschreven, op welke gronden is mij niet duidelijk (n°. 86). Van *Dusart* een voorzichtig gewasschen teekening, triktrakspelers in een herberg (n°. 26), zonder buitengewone kwaliteiten, maar een goed specimen en zeer goed geconserveerd.

Een paar zeer fraaie studies van *Jan Steen*, bijna die van Brouwer nabijkomend, dienen hier met nadruk vermeld te worden.

De eerste (n°. 81, gemerkt) stelt een herberg voor, waarin verscheiden burgers en buitenlui op de bierbank zitten; het andere (n°. 82, gemerkt) een hoekje van een marktplein, waarop karren, paarden en kooplieden; links op den grond zit een vrouw met een kind, terwijl rechts bij een huis bedelaars staan te bedelen. Het

stukje was vroeger in de collecties Hoffmann, Quarles van Ufford en v. d. Willigen.

Voorts zijn onder deze rubriek nog te vermelden: n°. 61, een kijkje in een schilderswerkplaats, door *M. van Musscher* (inkt en gewasschen, gemerkt en gedat. 1665), een zeer goed voorbeeld van een atelier in die dagen, vooral daar de schildersbenooidgheden en -voorbeelden (o. a. op den voorgrond een menigte pleisterbeelden) er zeer duidelijk op zijn; n°. 80, *Pieter van Slingelandt*, Vrijage, en een vlotte studie door *Jacob Jordaens* (n°. 45), een paar lachende jongenskoppen, met rood krijt en wat waterverf (groen en geel) meesterlijk geteekend. Rechts boven draagt deze teekening de valsche signatuur: *F. Hals*. De catalogus vermeldt de teekening als „toegeschreven aan J. Jordaens”, maar er bestaat m. i. geen twijfel omtrent de echtheid.

Het landschap en hetgeen daarmee samenhangt nam op deze tentoonstelling een groote plaats in. Niet alleen waren er zeer karakteristieke teekeningen van meesters uit den tijd van verval en peuterigheid, zooals *Isaac de Moucheron* (n°s. 59 en 60; de catalogus zegt abusievelijk Frederik d. M.); *Dirk Langendijk* (n°. 48; Pichegru trekt over de Waal; gem.: D. Langendijk ad vivum delineavit 1795—1803); *J. E.* en *Paul Const. de la Fargue* (n°s 30 en 31); *Jacob Cats* (n°s. 18 en 19, twee landschappen in waterverf, ware meesterstukken van „Feinmalerei” en zuiverheid van teekenen), *A. Rademaker* e. a., maar ook de groote meesters waren goed vertegenwoordigd.

Allereerst zij gewezen op twee zeer goede landschapschetsen van *van Goyen* (n°s. 35 en 36), beide gemerkt en gedateerd, het eerste 1656 ¹⁾, het tweede 1651. Bij deze sluit zich onmiddellijk aan een teekening van *Pieter Molijn* (n°. 58, gem. en gedat. 1654), eveneens een landschap, dat niet minder handig gedaan is dan de van Goyen's.

Of de knappe potloodkrabbel, een weinig met groen opgekleurd, die de catalogus aan *Albert Cuyff* toeschrijft (n°. 20 ruïnes van het kasteel Egmond a/d Hoef) wel van diens hand is, durf ik niet te beslissen. Maar ik bleef, na herhaaldelijk zien zelfs, in twijfel dienaangaande.

Geheel anders staan wij tegenover het landschapje door *Jacob Ruisdael* (n°. 77), een van die heerlijke teekeningen van dien meester, waaruit wij hem zoo goed leeren begrijpen, vooral in zijn pogen tot het scheppen van een rustige en harmonieuse compositie. Rechts een hengelaar onder een boom, die den rechterhoek afsluit; links een wilgeboom. Daartusschen water en een verschiet, waarin men

1) Van Goyen stierf in April 1656. Dus is dit een van zijn laatste teekeningen.

een molen en de masten van schepen ziet. Een intiem Hollandsch hoekje.

Deze teekening was vroeger in de collecties Fagel en Esdaile.

Van *Paulus Potter* bezit de heer Langerhuizen een zeer goede fijne teekening van 1648 (n°. 65), dus geschilderd één jaar na den Stier. Verwantschap in compositie en opvatting met dit stuk is in het oog vallend: hetzelfde mannetje bij een wilgeboom en een hek, enz. De teekening, die uit de collectie v. d. Marck Aegidz. komt, is op perkament met de grootste zorgvuldigheid uitgevoerd.

Verder zijn nog te noemen:

N°. 78, *Herman Saftleven*, Gezicht op den Rijn, met het Zevenbergte in het verschiep, op den voorgrond rustende reizigers; gem. met monogram en het jaartal 1650. Het is een van de vier landschappen, die *J. van Aken* geëitst heeft (B I p. 282, onder den titel: le repos des voyageurs).

N°. 62, *P. Nolpe*, schaatsenrijders op een gracht vóór een stad. Een merkwaardige penteekening, vooral voor de costumes interessant. Gemerkt »P. Nolpe 1638.»

N°. 46, *Valentijn Klotz*, een kijkje op het dorp de Nieuwe Hoorn, penteekening.

De samensteller van den catalogus heeft de woorden, die Klotz er zelf op geschreven heeft, niet goed gelezen en er van gemaakt »de nieuwe haven», hetgeen natuurlijk onjuist is.

N°. 47, *Philips Koninck*, gezicht op Amsterdam, met veel molens er op, een flinke, vrij doorwerkte teekening.

Onder de teekeningen van paardenschilders noem ik een typische teekening van *Fan Martsen de Jonge* (n°. 44, gem.); een vluchtige penteekening van *Romeyn de Hooghe* (n°. 40); een potloodschets van *Dirk Stoop* (ruiter, die orders geeft aan een boer); (n°. 83), teekeningen van *P. Verbeecq*, *Huchtenburg* enz.

Van de meesters onder Italiaanschen invloed waren *Berchem*, *J. H. Roos*, *Hackaert*, *Lingelbach*, *Jacob v. d. Does* e. a. door goede specimina vertegenwoordigd, meest uitvoerige gewassen teekeningen.

Van *Rembrandt* en zijn school waren er ook eenige goede stukken, vooral Rembrandt's schets voor een Onthoofding van Johannes den Dooper, penteekening. In het midden knielt Johannes, gereed om den zwaardslag te ontvangen van den beul, die achter hem staat. Links op de treden van een trap staan ettelijke toeschouwers, waaronder Herodias' dochter, die haar gelaat met een waaier bedekt. Deze teekening heeft eenige overeenkomst met de ets van 1640, maar is toch te verschillend er van, om aan een ontwerp daarvoor te denken.

De penteekening van *Samuel v. Hoogstraten*, de Engelen bij

Abraham voorstellend, is een bijzonder aantrekkelijk werk van dezen Rembrandt-leerling, geheel in den trant van zijn meester uitgevoerd, evenals de aan *G. v. d. Eeckhout* toegeschreven teekening, Josef's broeders in Egypte voorstellend. Waarom deze teekening juist van *Eeckhout* moet zijn, is niet duidelijk: typisch Eeckhout is zij niet en zij kan m. i. evengoed van een anderen Rembrandt-leerling zijn. De echtheid der handteekening is zeer te betwijfelen.

Twee karakteristieke teekeningen van *Lambert Doomer* geven kijkjes te Tours en in Keulen. Het eerste (n°. 22), dat vooral in de figuurtjes van Rembrandt-navolging blijk geeft, stelt »een fontijn te toers' voor, gelijk Doomer er achter opgeschreven heeft bij zijn handteekening: Doomer *f.* A^o. 1691. De andere teekening is de St. Mariekerk te Keulen.

Wanneer ik verder nog even wijs op een gekleurde teekening van *Hendrik Avercamp*, gemerkt met monogram H. A., een visscher voorstellend, die zijn net ophaalt, en op een fijn lichtkleurig schetsje door *Dirk Maes*, officieren te paard voorstellend, dan meen ik geen der meest vermeldenswaardige teekeningen van deze alleszins belangrijke tentoonstelling te hebben vergeten.

Den Haag, Januari 1902.

W. MARTIN.

VERBETERING.

In mijn bespreking der tentoonstelling te Alkmaar, op blz. 130 van dezen jaargang, wordt gesproken van twee schilderijen door Gerard ter Borch, waarvan het jaartal der vervaardiging in twijfel wordt getrokken. — Tengevolge van een mededeeling van den eigenaar dier beide stukken kan ik thans mededeelen, dat zij gemerkt zijn met de initialen van den schilder en het jaartal 1644, terwijl als leeftijd van den man 44, van de vrouw 34 wordt opgegeven. Beide schilderijen waren in 1899 in den Rotterdamschen kunstkring tentoongesteld.

W. MARTIN.

Verschillende Mededeelingen.

Rembrandts „Nachwacht”.

Ik heb niet het geluk gehad de rekening van den timmerman, die het raam voor »de Nachtwacht» gemaakt heeft, uit het stof der archieven op te diepen, maar wil het toch wagen iets omtrent de

maten van dat raam mede te deelen, wat, geloof ik, niet zonder belang is voor de oorspronkelijke afmetingen van die schilderij.

Het schitterend pleidooi van den heer Jan Veth, waarin hij betoogd heeft, dat wij in de »Nachtwacht" nog de oorspronkelijke compositie van Rembrandt bezitten, moge voor velen reeds afdoende zijn, anderen zullen wellicht daarnevens een zuiver stoffelijke aanwijzing niet versmaden.

Aan de Rijks Akademie van Beeldende Kunsten berust nog een exemplaar van de photographie van Braun, destijds in het Trippenhuys genomen. Van de voorstelling der schilderij is daarop weinig te zien. Des te duidelijker kan men daarop den toestand van het doek onderscheiden door de spiegelingen die de oneffenheden weerkaatsen.

Het trof mij daarbij, dat, vrijwel in het midden van de voorstelling, zich twee loodrechte evenwijdige lijnen vertoonen, met een strook daartusschen, die beter bewaard scheen dan de omgevende gedeelten en die geheel den schijn had de sporen van het oorspronkelijk kruis van het raam te vertoonen.

Ik heb daarop deze zaak aan de schilderij zelve onderzocht. Daarbij bleken de bedoelde lijnen breuken te zijn en geen naden van het doek. De beide naden van het doek toch, waarmede de drie banen aan elkander gehecht zijn, loopen duidelijk zichtbaar horizontaal. Dan, dat werkelijk, binnen deze beide breuken, de verf op vele plaatsen beter bewaard is en minder barsten vertoont dan daarnevens.

Beide omstandigheden wijzen op een lat die oorspronkelijk achter die plaats aangebracht was. Het is toch een even gewoon verschijnsel, dat de scherpe kanten van het raam en het kruis zich als breuken op de schilderij afteekenen, als dat de verf, waar die van achteren door hout beschut wordt, zich beter houdt dan op de overige deelen van het doek. Dit geldt natuurlijk in de eerste plaats van betrekkelijk nieuwe verf, die pas begint wat harder en brozer te worden en wijst dus hier op de sporen van het oorspronkelijke kruis.

Het behoeft geen betoog, dat oude verf voor beide invloeden minder gevoelig is, dat een verdoekte schilderij veel minder gevoelig is, waarschijnlijk geheel aan deze werking ontsnapt en dat de ramen en kruizen zooals die thans gebruikt worden met afgeronde hoeken, zulke sporen ook nauwelijks meer nalaten.

Wanneer wij dus de maat kennen van het oorspronkelijke kruis, laat zich daarnaar het midden van de schilderij berekenen en het was dus van belang de juiste plaats van dien moet te bepalen.

Ziehier de maten, met behulp van een langen lat in den dag gemeten, met verwaarloozing van de breuken kleiner dan $\frac{1}{4}$ centimeter : Ter linkerhand $210\frac{1}{4}$ cM., middenstrook $18\frac{3}{4}$ cM., ter rechterhand

204 $\frac{1}{4}$ cM., wat voor de geheele breedte in den dag 433 $\frac{1}{4}$ cM. geeft. Hieruit blijkt ten duidelijkste, dat rechts noodzakelijker wijze iets afgesneden moet wezen. En wel in elk geval 6 cM. Verder volgt, dat, wanneer men aan zou willen nemen, dat ook links iets afgesneden was, men rechts nog evenveel boven de 6 cM. als afgesneden zou moeten aannemen. Hiertoe zal evenwel niemand, geloof ik, willen overgaan.

Er is geenerlei bezwaar te besluiten, dat naast den tamboer een smalle strook (dus van 6 cM.) verloren ging, maar het schijnt ondenkbaar, dat aan die zijde ooit een reep van eenige beteekenis is afgesneden.

Ook op deze gronden dus zal men moeten erkennen, dat de strook rechts op de navolging van Lundens en de teekening in het album van Banning Kok, niet van de schilderij van Rembrandt, die wij bezitten, in een vroegeren toestand zijn overgenomen.

Ook gaat het niet aan te veronderstellen, hoe onwaarschijnlijk dit op zich zelve ook zijn zou, dat de moet van het kruis eerst ontstaan zou zijn na afsnijding tot op de tegenwoordige grootte, daar thans het midden der schilderij zich met het midden van den moet niet dekt.

Mij schijnt dus het bewijs geleverd, dat de »Nachtwacht» links niet meer figuren kan gehad hebben en waarschijnlijk niet meer dan 439 $\frac{1}{4}$ cM. breed was.

Het zij mij veroorloofd hier nog iets aan toe te voegen omtrent de mogelijkheid, dat dit stuk van onderen besneden zou wezen en de hoofdpersonen oorspronkelijk niet zoo dicht tot de lijst zouden getreden zijn. Ik wil thans in het midden laten, dat de maten van de stukken van Jacob Backer en Nicolaas Elias, die samen met »de Nachtwacht» een zelfden muur bekleedden en dus wel even hoog zullen zijn geweest, vooral niet op afsnijding in dit stuk wijzen, maar liever de aandacht vestigen op de plaats van den beroemden physioloog E. Brücke in zijn »Principes scientifiques des Beaux Arts, blz. 64 e. v., waar hij uiteenzet hoe het effect verkregen wordt van een voorwerp, dat vóór de schilderij schijnt uit te steken, zooals de bardesaan van den luitenant. Het blijkt niet, dat hij aan de »Nachtwacht» gedacht heeft met de woorden: »On recherche parfois des effets de ce genre, parce qu'ils ont pour le spectateur non prévenu, quelque chose d'extraordinaire et de mystérieux. On voit ainsi des mendiants qui tendent la main, des sentinelles qui brandissent leur pertuisane, ou des soldats qui croisent la baionette hors du tableau.»

Maar hoe dit ook zij, de noodzakelijkheid, ter bereiking van het beoogde effect, van de krappe omlijsting aan den onderkant, wordt door hem op wetenschappelijke gronden duidelijk uiteenge-

zet ¹⁾). Men kan hierbij in het midden laten of Rembrandt zich daarbij heeft laten leiden door zijn aanleg en ondervinding in vroegere werken alleen, of dat hij zich rekenschap heeft gegeven van de wetten der perspectief, maar ik geloof niet, dat men mag betwijfelen dat hij, en zijn voorgangers, waaronder de eerste van wien wij hooren, Apelles is geweest, willens en wetens gestreefd hebben naar het effect waar Brücke op wijst. Hoe minder bekend nog de redenen waren die het verschijnsel deden ontstaan, hoe begrijpelijker het is, dat de kunstenaars dit middel om natuurlijk te schijnen niet hebben versmaad.

27 December 1901.

J. Six.

Herstelling van zwaar geroest oud ijzerwerk.

In het eerste deel van dit *Bulletin* (p. 80) vestigde ik de aandacht op het boekje van Rathgen over de bewaring van oudheden in de Berlijnsche musea. Onlangs heb ik den heer P. Lankelma (Choorstraat te Utrecht) in kennis gesteld met de methode van behandeling van ijzeren voorwerpen, die mijne bijzondere aandacht getrokken had. Toen hij zich deze behandeling had eigengemaakt, heb ik hem achtereenvolgens alle ijzeren voorwerpen van mijn museum toevertrouwd, die nog in den ouden toestand verkeerden en geheel met roest bedekt waren. Het resultaat was buitengemeen bevredigend. Oude zwaarden, vroeger roestige massa's min of meer in den vorm van zwaarden, werden thans weder gewone ijzeren voorwerpen, op sommige plaatsen zelfs nog eenigszins glanzend; onder de roestlaag der gevesten kwamen fraaie ornamenten te voorschijn; hier en daar blonk weder een ingelegd figuurtje van zilver of koper; op sommige stukken werd zelfs het kleine merk van den zwaardveger teruggevonden.

Een merkwaardig resultaat gaf de behandeling van de ketting van een put, die blijkbaar met den emmer naar beneden gevallen was. In het water was de emmer natuurlijk verrot en de op elkaar liggende ijzeren stangen, waaruit de ketting bestond, waren samengeroot tot ééne vaste massa. Niet alleen is deze klomp thans weder losgemaakt en zijn de stangen zelfs als van ouds om de verbindingsoogen beweegbaar, maar het ornament van gedraaide lijnen, waarmee de stangen versierd zijn, en het aardig bewerkte smeedwerk van den haak zijn op nieuw volkomen zichtbaar.

Maar het meest verrassend was het resultaat der behandeling van

¹⁾ Ik kan niet nalaten hier ook de aandacht te vestigen op een andere plaats van dit werkje van Brücke blz. 129—131, waar hij reeds in 1878 op wetenschappelijke gronden heeft uiteengezet, waarom een schilderij als «de Nachtwacht», de woorden zijn alsof zij voor dit werk gekozen waren, beter op licht van ter zijde dan van boven voldoet.

een klomp zand, met kiezelsteentjes vermengd, geheel met ijzeroxyde doortrokken en samengekleefd. Deze klomp, voor lange jaren uit de Lek opgevischt, vertoonde eenigszins den vorm van een zwaard; hij was daarom door het Historisch Genootschap bewaard en met andere voorwerpen in bruikleen gegeven aan het museum, waar hij echter natuurlijk niet geëxposeerd was. Na behandeling door den heer Lankelma ontving ik terug eene vrij gave speerpunt, waarvan alleen het holle onderstuk (waarin de speer bevestigd was geweest) geheel geoxydeerd was. Toch werden in dat onderstuk nog gevonden overblijfselen van de houten speer, voldoende om vast te stellen, dat deze door een zeer ingenieus procédé aan de punt bevestigd was geweest. In de holle, naar het midden verwijde buis had men een wig geplaatst met de spits naar beneden; het einde van de houten speer, dat juist in de opening paste, was gespleten; toen men dit in de opening stak, ontmoette het dus natuurlijk de wig, die de beide uiteinden uiteendreef en het onmogelijk maakte, om het dus verdikte einde uit de nauwsluitende opening terug te trekken.

Fig. 1.

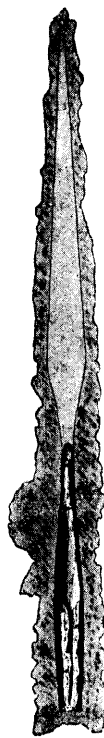

Fig. 2.

Fig. 3.

Fig. 4.

Bijgaande afbeeldingen verduidelijken dit ten overvloede. Fig. 1 is de geoxydeerde massa; fig. 2 vertoont eene doorsnede van

de massa en de daarin liggende speerpunt met de overblijfselen van de houten speer; fig. 3 is de gereinigde speerpunt, terwijl fig. 4 eene doorsnede geeft van de punt, met aanduiding van de wijze, waarop de speer vroeger daarin bevestigd was.

Ik kan de behandeling van oude metalen voorwerpen door den heer Lankelma met overtuiging aanbevelen. Ook bij bronzen munten is het resultaat verrassend. Daarbij zijn de kosten betrekkelijk niet zeer hoog; het herstel van 14 zwaar geroeste zwaarden en degens met de putketting kostte *f* 39.50.

S. MULLER Fz.

Mundvondst te Milligen.

Voor eenigen tijd werden te Milligen bij Nijmegen door den Heer A. Arntz, bij het laten omgraven van kleigrond, op een diepte van ± 1 M., verschillende Romeinsche voorwerpen van brons, glas en aardewerk gevonden. Een der merkwaardigste voorwerpen, vooral uit een oogpunt van beeldende kunst beschouwd, is zeer zeker een klein bronzen vaasje of potje met lossen deksel, ± 10 cM. hoog. Op dit vaasje komen in haut-relief, 4 staande kinderfiguurtjes voor, waarvan twee naakt, die uitmunten door natuurlijke vormen en schoonheid. Op het dekseltje ligt een vrouwenfiguur met dubbelen dolfijnenstaart.

In het geheel zijn ongeveer 50 voorwerpen gevonden, voorzeker voor kenners van Romeinsche antiquiteiten wel de moeite waard (naar correspondent, daarvan geen kenner zijnde, veronderstelt) gezien en onderzocht te worden.

WILFRIED JANSSEN.

V R A G E N.

Naar aanleiding van een binnenkort van mijn hand verschijnend werk over de geschiedenis van het postwezen tijdens de republiek (—1795), waarin ook eenige illustraties zullen opgenomen worden, zoude ik gaarne bericht ontvangen van hen, die voorwerpen of afbeeldingen hierop betrekking hebbende in hun bezit of onder hun beheer hebben. In aanmerking komen afbeeldingen van koopmansborden, bodeteekenen, postiljons, overzetten der malen, uitdeeling van brieven, postwagens, postkantoren, postvaliezen, borden of uithangteekens, zegelstempels van borden of kantoren, gedenkpenningen en verder alles wat het brievenvervoer tijdens de republiek in betrekking staat.

J. C. OVERVOORDE,
Leiden.